

शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष १० वे | अंक ७ | जानेवारी २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

વિનમ્ર અભિવાદન

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી

લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી

રાજમાતા જિજાऊ

ક્રાંતિજ્યોતી સાવિત્રીબાઈ ફુલે

નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોસ

સ્વામી વિવેકાનંદ

जानेवारी २०२२

शके - १९४३

* सल्लागार मंडळ *

शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

शरद गोसावी
कृष्णकुमार पाटील
नितिन उपासनी

* संपादक *

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

श्री. पोपटराव महाजन
सहसचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.) राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: ₹. २५०/-
किरकोळ अंक ₹. २५/-

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* उपक्रम : व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी	संजय सागडे	५
* शालेय उपक्रम : परिवर्तनाची वाट	संदीप वाकचौरे	८
* आकाशवाणी : श्रवण-संस्काराची पर्वणी	डॉ. प्रतिमा जगताप	१२
* उपक्रमातून मूलभूत विज्ञानाचा प्रसार	डॉ. संजय ढोले	१५
* विशेष उपक्रम	रेणू दांडेकर	१८
* आमची उपक्रमशील शाळा	दत्तात्रय सकट	२२
* उपक्रमशील सैनिकीशाळा	दिनानाथ पाटील	२५
* दूरसंचार सहयोग:व्यक्तिमत्त्व समृद्धीचा मार्ग	योगेश सोनावणे	२७
* उपक्रमशील शाळा : मुलांचे प्रेरणास्थान	डॉ. दिलीप गरुड	३०
* फलकलेखनाद्वारे प्रबोधन : एक उपक्रम	मनोहर बाविस्कर	३३
* एक अभिनव उपक्रम	अविनाश हळबे	३५
* ऑनलाईन शाळा आणि उपक्रम	सुवर्णा देशपांडे	३७
* रचनावादी उपक्रमांची मांदियाळी	जगदीश इंदलकर	४०
* उपक्रमशील कनिष्ठ महाविद्यालय	अंजली पेंडसे	४४
* शिकू आनंदे... जगू संवेदनांसंगे!	विठ्ठल मोहिते	४६
* कवी मुलांच्या भेटीला	गणेश आघाव	४८

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

२०२२ या नवीन वर्षाच्या सुरुवातीला, नावीन्यपूर्ण उपक्रमांवरील लेख असलेला अंक आपल्या हाती देताना आम्हाला आनंद होत आहे. या अंकात शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयांत राबवल्या जाणाऱ्या काही उपक्रमांचा परिचय करून दिला आहे, तो तुम्हाला नक्कीच प्रेरणादायी वाटेल. शाळांमध्ये अनेक अभ्यासपूरक व सहशालेय उपक्रम राबवले जातात. या उपक्रमांमुळे मुलांच्या मन, मेंदू आणि मनगटाला काम मिळते. उपक्रमांच्या पूर्ततेसाठी मुले तर्क करायला लागतात. त्यांच्या कल्पनांना पंख फुटतात. ते विचारप्रवृत्त होऊन त्यांची एकाग्रता वाढते, तसेच त्यांची कृतिशीलताही वाढते. त्यांच्यातील सर्जनाला संधी मिळते. त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास दुणावून त्यांचे मन शाळेत रमून जाते. एकूणच शिक्षणप्रक्रिया आनंददायी होते. हे सारे शाळांमध्ये राबवलेल्या उपक्रमांमुळे होते; म्हणून अभ्यासाबरोबर शाळेत विविध उपक्रम राबवणे हे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासासाठी आवश्यक ठरते. जानेवारीचा हा अंक शाळांमध्ये राबवलेल्या उपक्रमांवर व त्यातील फलनिष्पत्तीवर आधारलेला आहे. तुम्हालाही हे उपक्रम वाचून प्रेरणा मिळेल आणि आपल्याही शाळेमध्ये असे काही उपक्रम राबवावे असे वाटेल किंवा यापेक्षा वेगळे, स्थानिक परिस्थितीशी व परिसराशी समवाय साधणारे उपक्रम राबवावे असे वाटेल. तुम्हा शिक्षकांच्या हातून असे घडावे आणि मुलांमधील कृतिशीलता वाढवी ही अपेक्षा.

या अंकातील सर्वच लेख वाचनीय झाले आहेत. तसेच अंकाचे समर्पक मुखपृष्ठ मनोहर बाविस्कर यांनी तयार केले आहे. १ जानेवारी हा महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचा ५७ वा वर्धापनदिन. त्यानिमित्ताने राज्य मंडळाचे अभिष्टचिंतन करूया. राज्य मंडळाने नेहमीच काळानुरूप बदल स्वीकारून विद्यार्थिहिताचे निर्णय घेतले आहेत. त्यामुळे शिक्षणक्षेत्रात राज्य मंडळाचे एक 'विशिष्ट' स्थान आहे. यापुढेही राज्य मंडळ आपली जबाबदारी स्वीकारून कार्यक्षमपणे वाटचाल करित राहील.

३ जानेवारी हा क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा जन्मदिन. पहिल्या भारतीय स्त्री-शिक्षिका असण्याचा मान त्यांच्याकडे जातो. स्त्रिया शिकल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही, हे त्यांनी जाणले होते; म्हणूनच आज सर्वच क्षेत्रांत सावित्रीच्या लेकी आपली कर्तृत्वाची पताका फडकवताना दिसतात. जयंतीनिमित्त सावित्रीबाईंना विनम्र अभिवादन! ११ जानेवारी हा लाल बहादूर शास्त्री यांचा स्मृतिदिन. स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांचा सहभाग आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात पंतप्रधान म्हणून त्यांनी केलेले कार्य भारतीयांच्या मनावर कोरले गेले आहे. विशेषतः त्यांचा 'जय जवान, जय किसान' हा नारा आणि १९६५ च्या युद्धातील विजय कोण विसरेल? त्यांच्या स्मृतींना विनम्र अभिवादन! १२ जानेवारी हा राजमाता जिजाऊ आईसाहेब यांचा जन्मदिन. जन्मदिनानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन! तसेच १२ जानेवारी हा स्वामी विवेकानंदांचा जन्मदिवस. युवकांचे प्रेरणास्थान असणाऱ्या विवेकानंदांनी आपणाला संदेश दिला 'उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त होईपर्यंत शांत बसू नका.' विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार आपणासाठी प्रेरणादायी आहेत. त्यांना जन्मदिनी वंदन करूया. २३ जानेवारी हा दिवस नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्मदिन. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी केलेले कार्य अतुलनीय आहे. धैर्य, नेतृत्वगुण, संघटन, देशप्रेम, त्याग हे त्यांचे असीम गुण विद्यार्थ्यांत रुजवूया. त्यांच्या कार्याला आणि शौर्याला त्रिवार वंदन! ३० जानेवारी हा राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचा स्मृतिदिन. स्वातंत्र्य आंदोलन, मुलोद्योगी शिक्षण, निसर्गोपचार, कुष्ठरोग-निर्मूलन, स्वच्छता, समाजसेवा, खादीचा प्रचार-प्रसार, जातीय ऐक्य या सर्वच क्षेत्रांत त्यांनी दिलेले योगदान अतुलनीय आहे.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींना स्मृतिदिनानिमित्त वंदन. याच दिवशी आपण हुतात्मा दिनही पाळतो. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ज्या ज्ञात, अज्ञात हुतात्म्यांनी प्राणांची आहुती दिली, त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली!

२६ जानेवारी १९५० रोजी आपण भारतीयांनी भारत हे सार्वभौम राष्ट्र आहे आणि येथून पुढे देशाची वाटचाल ही संविधानुसार लोकशाही मागनि सुरू राहील हे जगाला जाहीरपणे सांगितले. म्हणून न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मूल्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांमध्ये रुजविणे हे आपले काम आहे, ते कार्यक्षमपणे करूया. प्रजासत्ताक दिनाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा! तसेच नवीन वर्षाच्याही मनःपूर्वक शुभेच्छा!

शरद गोसावी

अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

उपक्रम : व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी

संजय सागडे, बारामती : ९९२२५५६२८२

शालेय स्तरावरच उपकारक आवडीनिवडी व आदर्श अनेकविध उपक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करता येतात. उदाहरणार्थ, स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त प्रश्नांची तयारी, परिसर स्वच्छता, ग्रामस्वच्छता, वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी काही कृती, योगासने प्राणायाम यांचा सराव अशा उपक्रमांमधून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होतो. या लेखात अशाच उपक्रमांविषयी विवेचन केले आहे.

“या कोवळ्या कळ्यांमाजी लपले
ज्ञानेश्वर, रवींद्र, शिवाजी
विकसता प्रकटतील समाजी शेकडो महापुरुष.”

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीतेमध्ये ‘जीवन-शिक्षण’ या अध्यायात शिक्षकांचे कर्तव्य सांगितले आहे. शिक्षकांसमोर नवीन काही शिकण्याच्या जिज्ञासेने छोटी बालके बसलेली असतात, त्या बालकांमध्ये असणाऱ्या सकारात्मक सुप्त गुणांचा शोध घेऊन, त्या गुणांचा जाणीवपूर्वक विकास करण्याचे काम शाळेमध्ये होत असते आणि त्यातूनच महापुरुष प्रकटतील असा विश्वास राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी व्यक्त केला आहे.

शालेय शिक्षणातून वेळोवेळी राबवण्यात येणाऱ्या उपक्रमांमधून मुलांच्या अंगभूत गुणांच्या विकासासाठी प्रेरणा मिळत असते. कसलेला कुंभार जसा ओल्या मातीच्या गोळ्याला विविध आकार देतो, त्यातून नानाप्रकारची भांडी तयार होतात; कधी सुंदर मूर्ती आकाराला येतात. ओल्या मातीला कुंभार हवा तो आकार देत असतो. विद्यार्थी हे या ओल्या मातीसारखेच आहेत. शिक्षक हा कुशल कुंभार आहे. शालेय उपक्रमांतून तो मुलांच्या जीवनाला आकार देत असतो.

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अक्षराबरोबरच संस्कारही महत्त्वाचा भाग आहे. व्यक्तिमत्त्व विकास ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे आणि या प्रक्रियेमध्ये, विद्यार्थ्यांची शालेय जीवनातील उपक्रमशीलता महत्त्वाची आहे.

उपक्रमशीलतेची आवश्यकता

उपक्रमशीलतेची आखणी ही विद्यार्थी-केंद्रित पद्धतीने केली जाते. शालेय जीवनातील संस्कारक्षम वयातच सुसंस्कारांची मुलांमध्ये जोपासना होत असते. त्यासाठी शालेय उपक्रमांची आवश्यकता असते. त्यातील काही ठळक घटक पुढीलप्रमाणे -

१) विद्यार्थ्यांच्या मनात शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होण्यासाठी. २) विद्यार्थ्यांच्या अंगी नैतिक मूल्यांची जोपासना होण्यासाठी ३) विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होण्यासाठी ४) विद्यार्थी सर्जनशील होण्यासाठी ५) विद्यार्थ्यांची शिकण्याची क्षमता विकसित होण्यासाठी ६) एक चांगला माणूस घडवण्यासाठी.

नीतिमान आदर्श नागरिक हेच देशाचे खरे वैभव असते. निरोगी समाजस्वास्थ्यासाठी नैतिक मूल्ये जोपासणारे सामाजिक जबाबदारीचे भान असणारे. नागरिक तयार व्हावे लागतात आणि हे कार्य शिक्षणाच्या माध्यमातून निरंतर घडत असते.

आमच्या शाळेतील उपक्रम

दैनंदिन परिपाठापासूनच उपक्रमांची सुरुवात होते. परिपाठानंतर स्पर्धापरीक्षेसाठी उपयुक्त वाटणारे दोन प्रश्न रोज सांगितले जातात. मुले त्या प्रश्नांची उत्तरे शोधतात व दुसऱ्या दिवशी परिपाठावेळी सांगतात. कोणालाच उत्तर नाही मिळाले तर, ते सांगितले जाते. या उपक्रमांमुळे स्पर्धापरीक्षेतील प्रश्नांचे स्वरूप कसे असते हे शालेय वयातच मुलांना समजण्यास मदत होते. उत्तर मिळवण्यासाठी इंटरनेट, संदर्भग्रंथ यांचे साहाय्य घेतात.

याच उपक्रमांतर्गत परिसरातील स्पर्धापरीक्षा उत्तीर्ण होऊन अधिकाऱ्यांचे नियुक्त झालेल्या, व्याख्यानांचे आयोजन केले जाते. मी कसा घडलो, असे या व्याख्यानमालेचे नाव आहे. या उपक्रमातून अगदी सामान्य कुटुंबातील मुले सुद्धा स्पर्धापरीक्षा उत्तीर्ण होऊन, अधिकारी होऊ शकतात. हे समजते व एक आत्मविश्वास मुलांना येतो. त्या अधिकाऱ्याबरोबर सहज संवाद साधण्याची संधीही मुलांना मिळते.

परिसर स्वच्छता

परिपाठावेळी ज्या वर्गातील मुलांनी प्रश्न विचारला असेल तोच वर्ग शालेय परिसर स्वच्छता करतो. या उपक्रमामुळे श्रमप्रतिष्ठा, नीटनेटकेपणा या मूल्यांची जोपासना होण्यास मदत होते. आपला शालेय परिसर स्वच्छ ठेवण्याची आपलीच जबाबदारी आहे याची जाणीव मुलांमध्ये होते. शालेय परिसराबरोबरच वर्गातील स्वच्छता ठेवण्याची जबाबदारीदेखील मुलांकडे असल्यामुळे टापटीपपणा, नीटनेटकेपणा या मूल्यांचा संस्कार आपोआपच होतो.

माझा वाढदिवस - माझे पुस्तक

शालेय जीवनामध्ये अवांतर वाचनाचे महत्त्व सर्वश्रुतच आहे. त्यासाठी ज्या विद्यार्थ्यांचा वाढदिवस असेल. तो विद्यार्थी शालेय ग्रंथालयास एक पुस्तक भेट देतो. अवांतर वाचनातून एकाग्रता वाढते. शब्दसंग्रह वाढतो. मुलांची आकलनशक्ती वाढते. असे वाचनाचे अनेक फायदे आहेत. या उपक्रमामुळे, मुलांचा अवांतर वाचनाकडे कल वाढला.

महापुरुषांच्या जयंत्या/पुण्यतिथ्या साजऱ्या करणे

थोर महापुरुषांच्या कार्याची ओळख विद्यार्थ्यांना व्हावी. त्यांच्या चरित्रातून प्रेरणा मिळावी. त्यातून अपेक्षित परिवर्तन व्हावे. म्हणून अशा कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. ९ ऑगस्ट पासून सुरू होणाऱ्या क्रांतिसप्ताहामध्ये रोज एका क्रांतिकारकाच्या कार्याची माहिती सांगितली जाते. याच विषयावर शालांतर्गत वक्तृत्वस्पर्धांचे आयोजन केले जाते. या उपक्रमांमुळे,

मुले संदर्भ-पुस्तके वाचून त्यातून माहिती संकलित करतात. आता मोबाईलच्या माध्यमातूनसुद्धा माहिती मिळवणे सोपे झाले आहे. या उपक्रमाच्या माध्यमातून राष्ट्रभक्ती, आपल्या इतिहासाविषयी अभिमानाची भावना, विद्यार्थ्यांच्या अंगी निर्माण होण्यास मदत होते.

आनंद बाजार

मुलांना व्यवहारज्ञानाची ओळख व्हावी म्हणून दरवर्षी मकरसंक्रांतीच्या आधी दोन दिवस विद्यालयांमध्ये आनंदबाजार भरवला जातो. मकर संक्रांतीच्या आधीच या उपक्रमाचे आयोजन केले जाते. कारण संक्रांतीसाठी लागणारे बरेचसे साहित्य इथे उपलब्ध होते. विक्रीही चांगली होते. या बाजारात खाऊ-गल्ली असते. मुले विविध पदार्थांचे ठेले लावतात. तसेच काही मुलांच्या घरच्या शेतामध्ये पिकणाऱ्या भाज्या, फळे मुले विक्रीसाठी आणतात. वजन कसे करावे, दिल्या-घेतल्याचा हिशोब कसा ठेवावा. याचे शिक्षणच या उपक्रमातून मिळते. पुस्तकीज्ञानाबरोबरच व्यावहारिक ज्ञानही मुलांना अशा उपक्रमातून मिळत असते.

स्वच्छ गाव-सुंदर परिसर

ग्रामस्वच्छता अभियानामध्ये स्वच्छते-विषयी जनजागृती करण्यासाठी वेळोवेळी विद्यालयाच्या माध्यमातून पथनाट्याद्वारे लोक जागृती केली जाते. विनोदी अंगाने मुलांनी सादर केलेले पथनाट्य शेवटी दर्शकांना शौचालयाचे महत्त्व पटवून, ग्रामस्वच्छतेचा संदेश देऊन जाते. प्रजासत्ताकदिनी व स्वातंत्र्यदिनी होणाऱ्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांतून मनोरंजनाबरोबरच लोकजागृती करणाऱ्या कार्यक्रमांचे आयोजनही केले जाते.

एक तास गावासाठी

या उपक्रमांतर्गत महिन्यातून एक तास गावासाठी दिला जातो. यामध्ये गावचा परिसर, सर्व धार्मिकस्थळे, बाजारतळ मुले स्वच्छ करतात. त्याबरोबर शक्य असेल त्या जागी झाडे लावली जातात. वेळोवेळी त्याची काळजी घेतली जाते. या उपक्रमातून निसर्गाविषयी बांधिलकी निर्माण होण्यास मदत होते.

वक्तृत्वातून नेतृत्व

चारचौघांत आपले मत मांडताना अनेक मुलांचा आत्मविश्वास कमी पडतो. आपले मत मुलांनी आत्मविश्वासाने मांडावे, यासाठी रोज एका विद्यार्थ्याने दिलेल्या विषयावर आपले मत सात मिनिटांत मांडायचे, त्या विषयाची तयारी करण्यासाठी तीन दिवसांचा कालावधी दिला जातो. या उपक्रमामुळे मुले आत्मविश्वासाने बोलू लागली, असे दिसून आले. या बरोबरच शैक्षणिक, सांस्कृतिक, क्रीडा अशा क्षेत्रांतील चालू घडामोडींवर वर्गात चर्चासत्र आयोजित केले जाते. या उपक्रमामुळे मुले मोकळेपणाने बोलू लागली, आपले मत आत्मविश्वासाने मांडू लागली. मुलांमध्ये हा वर्तनबदल झालेला दिसून आला.

शालांतर्गत प्रश्नमंजुषा

रोजचे विचारले जाणारे सामान्यज्ञानावर आधारित प्रश्न आणि दैनंदिन अभ्यासावर आधारित प्रश्न यांवर प्रश्नमंजुषेचे आयोजन केले जाते. या उपक्रमामुळे मुले अवांतर वाचन करतात; संदर्भ शोधतात; माहितीचा संग्रह करतात.

योग-प्राणायाम

विद्यालयामध्ये दर शनिवारी सूर्यनमस्कार तसेच विविध योगासनांचा सराव घेतला जातो. अनुलोम विलोम, भस्त्रिका या सारखे प्राणायाम करवून घेतले जातात. काही व्यावसायिक योगशिक्षकांचेही मार्गदर्शन वेळोवेळी घेण्याचा प्रयत्न असतो. या उपक्रमामुळे विद्यार्थी योगासने, सूर्यनमस्कार करतात. निरोगी शरीरासाठी व्यायामाची आवड शालेय जीवनापासूनच सुरू होते.

अध्यापनासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर

सध्याचे युग नवतंत्रज्ञानाचे आहे. मोबाईल, एल.ई.डी., संगणक, नेट ही माध्यमे आज माहितीचा खजिना घेऊन आली आहेत. याचा वापर आपणाला वर्गअध्यापनामध्ये करता येतो. मी असा वापर इयत्ता

आठवीच्या मराठी भाषेतील 'भेट आणणा भाऊंची' या पाठाच्या अध्यापनावेळी केला, शाहीर विठ्ठल उमप आणि थोर साहित्यिक आणणा भाऊ साठे यांच्या भेटीची ही कथा आहे. या पाठाच्या अध्यापनावेळी, या दोन्हीही थोर व्यक्तिमत्त्वांचा परिचय विद्यार्थ्यांना करून दिल्याशिवाय पाठ प्रभावी होणार नाही, हे लक्षात घेऊन मी मोबाईलवर शाहीर विठ्ठल उमप यांचे 'तुंबडी गीत' ऐकवले. त्याची लिंकही मुलांना पाठवली. श्री.आणणा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीवर आधारित 'वारणेचा वाघ' या सिनेमाविषयी थोडक्यात माहिती दिली. तसेच आणणा भाऊंच्या फकिरा, चिरागनगरीतील भुते या पुस्तकांविषयी माहिती दिली. यामुळे पाठातील दोन्ही व्यक्तिमत्त्वांविषयी मुलांना माहिती झाली आणि पाठाचे आकलन प्रभावी होण्यास मदत झाली.

उपक्रमांमधून विद्यार्थी सर्वांगाने घडत असतो, विद्यार्थ्यांची जडणघडण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे उपक्रमांना वेळेच्या बंधनात बांधता येणार नाही. मुलांच्या मनावर संस्कार होत असतात. लेखीपरीक्षेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या विषयज्ञानाचे मूल्यमापन करता येते; परंतु मुलांवर उपक्रमातून किती संस्कार झाले ते तपासता येत नाही. विद्यार्थ्यांमध्ये होणाऱ्या अपेक्षित वर्तनबदलावरच या उपक्रमशीलतेची यशस्विता अवलंबून आहे.

भविष्यातील नागरिक म्हणजे आज आपणासमोरचे विद्यार्थी आहेत. भविष्यातील निकोप आणि सुदृढ समाजव्यवस्थेचे मूळ हे आपण राबवीत असलेल्या उपक्रमशीलतेच्या यशस्वितेतच आहे.

 लेखक श्रीवाघेश्वरी विद्यालय,
निरावागज ता.बारामती जि.पुणे येथे
अध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत.

Email : Sanjaysagade72@gmail.com

शालेय उपक्रम : परिवर्तनाची वाट

संदीप वाकचौरे, अहमदनगर : ९४०५४०४५००

शिक्षणाच्या माध्यमातून विवेकी, अनेक कौशल्ये संपादन केलेले बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असलेले, उत्तम नागरिक घडवणे हे शिक्षणाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी जीवनाभिमुख दृष्टिकोन व समाजाभिमुख उपक्रम यांचा अध्यापनात समावेश असणे आवश्यक आहे. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये कोणकोणत्या कौशल्यांचा कसा विकास होतो यावर विवेचन करणारा हा लेख.

अंधारलेल्या शैक्षणिक परिस्थितीला प्रकाशाची ऊर्जा देऊन आपल्याला अपेक्षित शैक्षणिक गुणवत्ता साध्य करायची असेल तर विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याची गरज आहे. शिक्षणाचे वर्तमान चार भिंतींच्या आत घडते आहे. पाठ्यपुस्तकातील मजकुराचे स्पष्टीकरण देत आपण अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, अध्ययन निष्पत्ती साध्य करू शकणार नाही. औपचारिक शिक्षणातील विषयांच्या भिंतींमुळे कप्पेबंद शिक्षणाचा विचार दृढ होतो. मात्र जेव्हा आपण मूल शिक्षणाच्या गाभ्याचा विचार करीत शिक्षणप्रवास करतो तेव्हा आपल्याला उपक्रमांच्या शिवाय साध्यतेचा मार्ग सापडत नाही. शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ विद्यार्थ्यांना लिहिता, वाचता व गणन करता येणे या औपचारिक शिक्षणाच्या संकल्पनेपुरते मर्यादित नाही. त्या पलीकडे आपल्याला शिक्षणातून उत्तम नागरिक निर्माण करायचा आहे. त्याच्या भाषिक कौशल्यांचा विकास घडवून आणायचा आहे. विवेकाची पेरणी करायची आहे. व्यक्तिमत्त्वाला पैलू पाडायचे आहेत. माणूस म्हणून विद्यार्थ्याला उभे करायचे आहे. समाज व राष्ट्राच्या गरजांची परिपूर्ती घडवून आणणारा नागरिक निर्माण करायचा आहे. त्यामुळे चौकटी मोडत शिक्षणाची प्रक्रिया गतिमान करण्याचा विचार दृढ केला तरच शिक्षणाने परिवर्तनाची वाट चालणे शक्य होईल.

रचनावादाच्या तत्त्वज्ञानानुसार प्रत्येक मूल स्वतःच शिकत असते. कोणी व्यक्ती कोणाला शिकवू शकत नाही. डेव्हिड हॉसबर्ग यांनी शिक्षणाचे एक तत्त्वज्ञान मांडले आहे. त्यानुसार स्वतःचे शिक्षण स्वतः करायचे असे त्यांनी म्हटले आहे. खरे तर त्यांनी मांडलेले सूत्र शिक्षणाच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्षपणे आले तर जगभरातील शिक्षणाचे चित्र बदलू शकते. त्यातून आपल्याला उत्तम, दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे स्वप्न साकार करणे शक्य आहे. आपण खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात जेव्हा निघतो तेव्हा समाज, राष्ट्र व स्वतःला फलदायी ठरू शकेल असे शिक्षण म्हणजे खरे शिक्षण होय हे दिसून येते. शिक्षण म्हणजे काही स्पर्धा नाही. ज्यातून आपल्याला काही क्रमांक काढायचे आहेत. शिक्षणातून मुलांच्या आत जे काही दडले आहे त्या सुप्त गुणांचा विकास अपेक्षित आहे. मुलांची शारीरिक, मानसिक, भावनिक प्रगती व विविध कौशल्यांचे समृद्धीकरण महत्त्वाचे आहे. आपल्याला जर अभ्यासक्रमांची उद्दिष्टे आणि शिक्षणाची ध्येये साध्य करायची असतील, विद्यार्थ्यांचे खऱ्या अर्थाने शिक्षण करायचे असेल, विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षण रुजवायचे असेल तर त्याकरिता शिक्षणात जाणीवपूर्वक वेगळ्या वाटा धुंडाळायला हव्यात. त्या वाटा जितक्या जीवनाभिमुख असतील तितके शिक्षण प्रभावी आणि परिणामकारक होणार आहे. आपण जेव्हा विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी पाठ्यपुस्तके हाती घेतो. तेव्हा त्यातील

मजकूर शिकवण्याऐवजी मजकुराच्या, आशयाच्या संबंधित एखादा अध्ययन अनुभव देण्यासाठी वर्गात अथवा वर्गाबाहेर उपक्रम नियोजित केला तर बरेच काही साध्य होऊ शकते.

आपण कोणताही विषय शिकवत असलो तरी त्याकरिता केवळ वर्गातील अध्यापन हे प्रभावीपणे केले तरी विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित मूल्यांची रुजवणूक होऊ शकणार नाही. शिक्षण हे जितके जीवनाभिमुख व स्थानिक परिसराशी प्रत्यक्ष नाते सांगणार असेल तितके शिकणे जीवनस्पर्शी होण्याची शक्यता अधिक आहे. महात्मा गांधी शिक्षणाबद्दलचा विचार करताना म्हणतात, की खरे शिक्षण सभोवतलाच्या परिस्थितीशी मिळते-जुळते असलेच पाहिजे. जर तसे नसेल तर तो शिक्षणाचा खरा विकास म्हणता येणार नाही. लोकशाहीच्या हेतूने खरी गरज आहे ती योग्य शिक्षणाची, फक्त माहितीचे आदानप्रदान करणे नव्हे, हा विचार घेऊन प्रवास सुरू ठेवला तर शिक्षण जीवनस्पर्शी होईल. तसे झाले तर शिक्षणात गुणवत्ता येण्याची शक्यता अधिक आहे. जीवनस्पर्शी शिक्षणासाठी प्रत्यक्ष परिसरात येऊन अध्ययन अनुभव दिले जाण्याची गरज असते. त्याकरिता शिक्षक म्हणून आपण जितके विविधांगी अनुभवाचे नियोजन करू तितके मुलांचे शिक्षण, आकलन संपन्न होण्याची शक्यता अधिक असते. मुळात शिकण्याच्या प्रक्रियेत गेल्या काही वर्षांत आमूलाग्र स्वरूपातील बदल होत आहेत. पाठांतरावर आधारित प्रक्रिया नाकारली गेली आहे. ऐका आणि शिका ही प्रक्रियादेखील थांबली आहे. त्यामुळे परिसरातून शिकणे, कृतीतून शिकणे आणि शोध घेता घेता शिकणे ही प्रक्रिया शिक्षणात रुजते आहे. याकरिता परिसर भेटी, निरीक्षण नोंदी, चर्चा, कृती, उपक्रम, प्रयोग, प्रकल्प यासारखी साधने उपयोगात आणली जात आहेत. विद्यार्थ्यांचे शिकणे जेव्हा प्रत्यक्ष कृतीद्वारे होते तेव्हा ते समग्रपणे आणि विविध विषयांच्या कौशल्यांच्या अंगाने होत असते.

आपण जरी एका विषयाच्या अनुषंगाने आणि एका विशिष्ट उद्दिष्टासाठी अध्ययन अनुभव नियोजित केलेला असला तरी त्यातून अनेक कौशल्ये आणि विषयांची उद्दिष्टे साध्य होण्यास निश्चित मदत होणार असते. शिक्षणाकरिता आपण जाणीवपूर्वक अध्ययन-अनुभवांचे नियोजन करताना विचार करण्याची गरज असते. आपण जेव्हा एखाद्या उपक्रमाचे आयोजन करतो तेव्हा त्या उपक्रमातून विद्यार्थी अनेक गोष्टी स्वतःहूनच शिकत असतात. त्यांना त्या निमित्ताने विचार करण्यासाठी दिशा मिळत असते.

विद्यार्थ्यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक विकास हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. या उद्दिष्टासाठी पुस्तकात देण्यात आलेला आशय वर्गात आपण शिकवला तरी तो कसा रुजणार? हा प्रश्न आहे. विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासासाठी वर्गात विद्यार्थ्यांसाठी विषयनिहाय अध्ययन अनुभव देत असतो. मात्र शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शाळा सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करित असते. त्यातून काय साध्य होते याचा विचार केला, तर मुले येथे बरेच काही शिकत असतात. त्यातच आपण वर्गात ज्या पद्धतीने अध्ययन अनुभव देत असतो ते सर्व विद्यार्थ्यांना आकलनास मदत करत असतीलच असे नाही. गेल्या काही वर्षांत बुद्धिमत्तेच्या संदर्भाने मोठी संशोधने झाली आहेत. त्या संशोधनानुसार आठ प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात. त्यातील एका बुद्धिमत्तेत विद्यार्थी वरच्या स्तरावर असतो आणि इतर बुद्धिमत्तेत तो कमी असतो. त्याचबरोबर कोणी गणितीय बुद्धिमत्तेचे, तर कोणी तार्किक बुद्धिमत्तेचे विद्यार्थी वर्गात असतात. अशा विविध बुद्धिमत्तेच्या विद्यार्थ्यांना एकाच प्रकारे अध्ययन अनुभव दिला गेला तर शंभर टक्के विद्यार्थ्यांना तो लागू होणार नाही. त्यामुळे जेव्हा उपक्रमासारखे साधन आपण निवडतो तेव्हा त्यात प्रत्येक मुलाला स्वातंत्र्य असते. तो त्याच्या पद्धतीने, गतीने करत असतो. त्यातून त्याचे शिकणे होण्यास

मदत होत असते. त्यामुळे शिकण्यासाठी विविधता महत्त्वाची ठरते. शाळा स्तरावरती आयोजित होणारी सहशालेय उपक्रमात सहल, स्नेहसंमेलने, हस्तलिखितनिर्मिती, क्षेत्रभेटी, संवाद, मुलाखती यांसारखे अनेक उपक्रम राबवण्यात येत असतात. या प्रत्येक उपक्रमातून विद्यार्थ्यांच्या व्यापक विकासाचे चित्र उभे राहण्यास मदत होत असते. अनेकदा आपल्या पाठ्यपुस्तकातील एखादा पाठ ऐतिहासिक स्थळाची माहिती देणारा पाठ असतो. तो पाठ वर्गात माहितीच्या अंगाने शिकणे आणि सहल उपक्रमाद्वारे विद्यार्थ्यांनी त्या स्थळाला भेट देणे यातून शिकणे यात बरेच अंतर असणार आहे. प्रत्यक्षपणे तेथे भेट दिल्यानंतर विद्यार्थ्यांची अनेक कौशल्ये विकसित होत असतात. उदाहरणार्थ, आपण एखाद्या वस्तुसंग्रहालयालाची माहिती पाठातून घेतो तेव्हा जितकी माहिती दिली जाते. त्या पलीकडे विद्यार्थ्यांच्या मनात पडणाऱ्या प्रश्नांचे काय हा प्रश्न अनुत्तरित राहातो. वर्गात शिकवताना मुलांना पाठ्यपुस्तकात आहे तेवढीच माहिती दिली जाते. माहिती ऐकल्याने मुलांच्या मनात जिज्ञासा जागृत होण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी असणार. मुलांच्या मनात फारसे प्रश्न निर्माण होणार नाहीत. पाठातील आशयाच्या संदर्भाने चर्चाही घडण्याची शक्यता नाही. वर्गातील काही मुलांच्या मनात प्रश्न निर्माण होतीलही. पण हे प्रमाण फार अल्प असेल. मात्र प्रत्यक्ष जेव्हा अनुभव देतो, भेट देतो तेव्हा मुलांच्या मनात जिज्ञासा आणि प्रश्नांचे काहूर निर्माण होण्याची शक्यता अधिक असते. मात्र वस्तुसंग्रहालयाला भेट दिली तर तेथील संग्रहालयाची इमारत, त्यावरील कोरीव काम, बांधकामाची शैली, बांधकामाला वापरण्यात आलेले साहित्य कोठून आणि कसे आणले असेल? यासारखे अनेक प्रश्न मुलांच्या मनात घर करतात. तेथील इमारतीवर असलेल्या कोनशिला, त्यावरील मान्यवरांची नावे, सन इत्यादी माहिती मिळण्यास उपयोग होतो.

त्याचबरोबर इमारतीचा भूतकाळ सहजपणे जाणता येतो. वस्तु संग्रहालयात असलेल्या वस्तू, त्यांचे धातू क्षमता यांसारख्या अनेक गोष्टी निरीक्षणातून जाणता येतात. त्याचबरोबर त्या काळातील वस्तूनिर्मितीची शैली, प्रकार, वर्तमानातील वस्तू आणि त्याबरोबर झालेला बदल, त्यांची कारणे जाणून घेण्यास मदत होणार आहे. बदलाचा प्रवास आणि त्याची कारणे नेमकी काय असतील? असे प्रश्न मनात निर्माण होतीलच. पूर्वी उपयोगात आणलेल्या कोणत्या वस्तू वर्तमानात कालबाह्य झाल्या आहेत याची माहिती मिळण्यास मदत होईल. याची कारणे काय असतील? कोणी निर्माण केले? त्याचा काळ कोणता? का निर्माण केले? आपण जेव्हा उपक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षणाशी जोडण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य होण्याची शक्यता अधिक असते. 'एका वस्तुसंग्रहालयाला' भेट या उपक्रमातून मुलांना संवादाचे कौशल्य विकसित होण्याबरोबर निरीक्षण कौशल्यही वृद्धिंगत होते. विचारप्रक्रिया समृद्ध होते. प्रश्न पडले तर त्याची उत्तरे शोधण्याचे मार्गही ते शोधत असतात. त्यातून अवांतर काही जाणण्यासाठी ते प्रयत्न करत राहातात. संदर्भग्रंथ, तज्ज्ञ व्यक्ती, शिक्षक, मित्र, पालक यांच्यासोबतही ते बोलत राहातात. त्यातून नेमका प्रवास करण्यासाठी ते अधिक विचार करू लागतात.

उपक्रमाच्या माध्यमातून शिक्षण परिणामकारक होण्याबरोबरच वेळेत बचत होण्यास मदत होत असते. आपला समज आहे, की अशा स्वरूपाचे उपक्रम राबवायचे म्हणजे अधिक वेळ लागेल. मात्र आपण जेव्हा वेगवेगळ्या उपक्रमांतून मुलांचा शैक्षणिक प्रवास सुरू ठेवतो. तेव्हा विविध विषयांतील अनेक घटक एकाचवेळी पूर्ण होण्याची शक्यता अधिक असते. पाठ्यपुस्तकातील विविध घटकांच्या अध्यापनासाठी जितक्या राखीव तासिका असतात त्यापेक्षा कमी वेळात ही उद्दिष्टे साध्य होतात. आपण जेव्हा

सर्वेक्षणासारखा उपक्रम राबवतो तेव्हा मुले अनेक घरांमध्ये जाऊन माहिती गोळा करतात. पाठ्यपुस्तकात असलेली पिके, पाण्याचे स्रोत, घराचे बांधकाम, वेशभूषा, दळणवळणाची साधने, पशुपालन, औषधी वनस्पती, नातेसंबंध, साक्षरता, प्रसारमाध्यमे अशी अनेक प्रकारची माहिती पाठ्यक्रमात असते. या सर्व घटकांसाठी वर्गातील ६०-७० तासिका किमान नियोजित होत्या. यासाठी गृहभेटीच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावली देण्यात आली. प्रत्येक मुलाने किमान पाच घरांत जाऊन माहिती संकलित करावी, असे सांगण्यात आले. त्यानुसार विद्यार्थी घरोघरी गेले. त्यांनी संबंधित विषयांच्या अनुषंगाने देण्यात आलेले प्रश्न विचारले, भोवतालचे निरीक्षण केले, माहिती नोंदवली. त्यांना प्रत्यक्ष जे दिसले तेही नोंदवणे अपेक्षित होते. प्रत्येक घरात विद्यार्थी किमान अर्धा तास थांबले होते; माहिती घेत होते; प्रत्यक्ष धान्य, औषधी वनस्पती, घराचे बांधकाम साहित्य, दळणवळणाची साधने जाणून घेत होते यात मिळणारी माहिती ही पाठ्यपुस्तकात जितकी होती त्यापेक्षा कितीतरी अधिक त्यांना मिळत होती. त्याच बरोबर ती प्रत्यक्ष अनुभवायला मिळत होती. पाठ्यपुस्तकात जे नाही ते सुद्धा शिकणे असते ही जाणीव होण्यास मदत होते. आता किमान पाच घरात भेट देताना विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या भाषेतील शब्द, लकबी कळण्यास मदत होते. त्यातून शब्दसंपत्ती वृद्धिंगत होत होती. परिसराची समृद्धता लक्षात येण्यास सहज मदत होते. मुलांचे प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य उंचावते. शिक्षण मग केवळ पुस्तक-केंद्री राहत नाही तर आपल्या आवतीभवती जे काही घडते आहे त्याचा रोजच्या शिक्षणाशी संबंध असतो ही जाणीव होते. आपल्या भोवतालच्या घटना जाणून घेण्याची उत्सुकता कायम राहते. त्याचा शिक्षणाशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न सातत्याने घडत राहतो. त्यातून शिक्षण

जीवनाभिमुख होण्यास निश्चित मदत होते. शिक्षण हक्क कायद्याच्या कलम २९ नुसार देशात सातत्यपूर्ण सर्वेक्ष मूल्यमापन प्रक्रिया लागू करण्यात आली आहे. राज्यात २० ऑगस्ट २०१०च्या शासन निर्णयानुसार मूल्यमापन प्रक्रिया करताना जी आकारिक मूल्यमापनासाठी साधने निश्चित करण्यात आली आहेत. त्यातही कृतिउपक्रम नावाचे साधन आहे. अर्थात ते मूल्यमापनाचे साधन आहे याचा अर्थ ते साधन शिकविण्यासाठी देखील त्याचा उपयोग करणे अपेक्षित आहे. जर उपक्रमाचे साधन न वापरता त्याद्वारे मूल्यमापन केले तर ते उपयोगाचे होणार नाही. त्यामुळे पाठ्यक्रम पूर्ण करण्यासाठी अधिकाधिक उपक्रमांचे नियोजन केले तर अपेक्षित उद्दिष्टांची सिद्धी अधिक उत्तम मिळणार आहे. यासाठी आपण जेव्हा वार्षिक नियोजन करतो तेव्हा वर्षभरात कोणत्या घटकासाठी आपण कोणते उपक्रम राबवणार याची सूची बनविली; व त्यातून कोणती कौशल्ये, क्षमता साध्य करणार याचा विचार करणेदेखील अपेक्षित आहे. तसे केले तर नेमकेपणाने त्या उद्दिष्टांवरती काम घडून उद्दिष्टसिद्धी सुलभ होईल. शिक्षण उपक्रमशील झाल्याने मुले विषयाच्या बाहेर जात विचार करायला शिकतात. शिक्षणाची व्याप्ती वाढते. शिक्षणाची गुणवत्ता उंचावते. शिक्षणाचा मूळ हेतू साध्य होण्यास मदत होते. अध्ययन-निष्पत्ती साध्य करण्याचा हा प्रभावी मार्ग आहे. अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे देखील सहजपणे साध्य होतात. शिक्षण आनंददायी होते. शिक्षणाचा व्यापक हेतू सहजपणे साध्य होतो. त्यामुळे शिक्षण जितके उपक्रमाने युक्त होईल तितक्या मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थ्यांचा संपादन स्तरदेखील उंचावेल.

 लेखक जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, संगमनेर येथे कार्यरत असून वृत्तपत्रीय स्तंभलेखक आहेत.

Email : sandeepwakchawre@gmail.com

आकाशवाणी : श्रवण-संस्काराची पर्वणी

डॉ. प्रतिमा जगताप, पुणे : ९४२२२९२३८४

‘श्रवण’ हे भाषेच्या अध्ययनासाठी तसेच माहितीचे आकलन व स्मरण अशा विविध अध्ययन-अध्यापनाच्या पैलूंना अत्यंत प्रभावी ठरते. त्यातच ‘आकाशवाणी’ सारख्या व्यापक माध्यमाचा, अभ्यासक्रमातील विविध माहिती पोवाडा, गीत, संवाद, अभिवाचन, अशा रोचक पद्धतींनी सादर करून, विद्यार्थ्यांचे अध्ययन अधिक सुलभ आणि समृद्ध करणे केले व पुढेही करता येईल यावर विवेचन करणारा हा लेख.

मला चांगले आठवतेय, दरवर्षी एस. एस. सी. बोर्डाच्या परीक्षांचे निकाल लागले, की गुणवत्ता यादीत आलेल्या मुलांना आकाशवाणीत आवर्जून आमंत्रित केले जायचे. वर्तमानपत्रात गुणवत्ता यादीत चमकलेल्या मुलांचे फोटो दुसऱ्या दिवशी लोकांना पहायला मिळायचे; पण निकालाच्या दिवशीच अगदी तत्परतेने आकाशवाणीद्वारे त्यांचे ध्वनिमुद्रण प्रसारित होत असे. ‘सुयश’ या सदरात विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती घेताना घवघवीत यशाचे श्रेय कोणाला देणार? असे विचारल्यावर आई-वडील, शिक्षक, शाळा यांच्या बरोबरच आकाशवाणीलाही श्रेय देणारे काही विद्यार्थी मी पाहिलेत. आकाशवाणी माहिती आणि मनोरंजनाबरोबर ज्ञानदानाचंही काम अविरतपणे करत असते. आम्ही भाग्यवान की आकाशवाणीसारख्या प्रभावी माध्यमात आम्हाला काम करण्याची संधी मिळाली.

शाळा जशा विद्यार्थ्यांसाठी अनेक उपक्रम राबवत असतात तसेच अनेक उपक्रम आकाशवाणीनेही राबवले आहेत. प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळेतल्या विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक कार्यक्रम प्रसारित होत. भाषा, विज्ञान, गणित, इतिहास, भूगोल इत्यादी विषयांवरचे कार्यक्रम आवर्जून विद्यार्थी ऐकत. सकाळी आणि दुपारी या कार्यक्रमांचे प्रसारण होत असे. त्यामुळे शाळांमधून त्या त्या वर्गात आकाशवाणीवरचे कार्यक्रम शिक्षक ऐकत असत. आठवड्यातून एकदा शिक्षकांसाठीही कार्यक्रम असत. हे शैक्षणिक कार्यक्रम अतिशय उपयुक्त ठरताहेत अशी पत्रेही आकाशवाणीत येत असत. या कार्यक्रमांची आखणी करण्यासाठी तज्ज्ञांची समिती असे. अतिशय विचारपूर्वक कार्यक्रमांचे नियोजन होई आणि

त्यानुसार संहितालेखन करणाऱ्या लेखकांची यादी तयार करून कार्यक्रम लिहिले जात. या लेखकांच्या यादीत काही शिक्षकही असत, ज्यांना विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा, आकलनशक्तीचा अभ्यास असे.

जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा या गावातील विज्ञान शिक्षक, कवी, लेखक श्री. अशोक सोनवणे यांनी खास विज्ञान-पोवाडा रचला होता. वैज्ञानिक आणि त्यांनी लावलेले शोध, तसेच काही वैज्ञानिक घटना काव्यातून विद्यार्थ्यांना शिकवल्या तर ते पाठांतराला किती सोपे होते याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे हा पोवाडा होता. त्यातील या काही ओळी उदाहरण म्हणून पाहूया.

ग्रॅहम बेलचा टेलीफोन, एडिसनचा ग्रामोफोन,
रेडिओ मार्कोनीचा, बायर्डचा टेलिव्हिजन

होऽ जी ऽ ऽ ऽ

जग जुळले, मिटले अंतर माणसा माणसातले
हो ऽ जी ऽ ऽ ऽ

अशा या पोवाड्यातून न्यूटन, गॅलिलीओ, आर्नस्टाईन, आर्किमीडीज, जेम्स वॉट, मेरी क्यूरी, स्टीफन, फ्लेमिंग, होमी भाभा, मेघनाद साहा इत्यादी शास्त्रज्ञांची नावे, त्यांची शोधकार्ये या पोवाड्यातून विद्यार्थ्यांच्या ओठांवर सहज येऊ लागली. आकाशवाणीने हा पोवाडा १९८६ साली संगीतबद्ध करून वेळोवेळी प्रसारित केला. अजूनही विज्ञानदिनाच्या दिवशी २८ फेब्रुवारीला हा पोवाडा आवर्जून प्रसारित केला जातो. तर सांगातचा उद्देश असा, की आकाशवाणी विद्यार्थ्यांसाठी अनेक कार्यक्रम प्रसारित करत असते.

विज्ञान प्रसार, नवी दिल्ली आणि आकाशवाणी यांच्या संयुक्त विद्यमाने दर रविवारी आजतागायत कार्यक्रम प्रसारित होत असतो. विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञानाची गोडी निर्माण व्हावी, विज्ञानाविषयी कुतूहल जागृत व्हावे, विज्ञान मानवाला वरदान कसे ठरेल याविषयी ज्ञान आणि माहिती मिळावी अशा अनेक उद्देशांनी युक्त असा कार्यक्रम प्रसारित केला जातो. मराठीतच नाही तर त्या त्या राज्यांमधील भाषांमध्ये कार्यक्रम प्रसारित होतात. आकाशवाणी पुणे केंद्रानेही या कार्यक्रमांची निर्मिती केली. 'गणिताचे किमयागार' या कार्यक्रमाच्या निर्मितीत माझाही सहभाग होता. या कार्यक्रमाचे शीर्षकगीतही मी लिहिले होते. त्यातील काही ओळी अशा होत्या.

अंकांशी करुनी दोस्ती, जयांनी गणित सोपे केले,
ते थोर सुपुत्र सारे, वंदनीय झाले...

भास्कराचार्य, आर्यभट्ट, रामानुजम आणि ब्रह्मगुप्त
हे प्रज्ञावंत सारे संख्याप्रभू जाहले...

दशमान पद्धती आणि शून्य, वरदान जगाला
दिधले, ते किमयागार सारे जगन्मान्य झाले...

आकाशवाणी सर्वांसाठी असते. महिलांसाठी, युवकांसाठी, शेतकऱ्यांसाठी, बालमित्रांसाठी खरे म्हणजे अबालवृद्धासाठी असते. खास करून विद्यार्थ्यांसाठी जे कार्यक्रम प्रसारित होत असतात त्यात मनोरंजनाबरोबर विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाचाही विचार केलेला असतो. विज्ञानविश्वाचा अभ्यास 'कुतूहल' यासारख्या संवादातून होतो. तर 'उगवते तारे' या सदरात कला, क्रीडा क्षेत्रातील मुलाखतींद्वारे यशस्वी विद्यार्थ्यांचे अनुभव प्रसारित केले जातात. विविध गुणदर्शनाच्या कार्यक्रमातून विद्यार्थ्यांना कला सादर करण्याची संधी मिळते. पुस्तकांशी दोस्ती कशी करायची यासंबंधीही संवादात्मक कार्यक्रम प्रसारित होत असतात. मराठी भाषेचे सौंदर्य, म्हणी वाक्प्रचारांमध्ये कसे दडलेय, किंवा संस्कृत सुभाषितांचे पाठांतर करण्याची युक्ती सांगणारी संवादमालिका मी प्रसारित केली होती. सुभाषितांची अंताक्षरी खेळणारी ताई आणि दोन भावंडे या मालिकेत असत. ही मालिकाही लोकप्रिय झाली होती.

फोनइन कार्यक्रम फक्त मोठ्यांसाठीच नाही तर बालमित्रांसाठीही आयोजित केले जातात. मुलांना एक विषय दिला जाई. त्यावर मुले विचार व्यक्त करत, मनमोकळेपणाने बोलत. हा कार्यक्रम रविवारी सुटीच्या दिवशी असे, कारण मुलांना सहभागी होता यावे हा उद्देश. मुलांची मनोगते, त्यांच्याशी केलेला संवाद अक्षरशः थक्क करणारा असे. धीटपणाने, आत्मविश्वासाने आपले म्हणणे मांडता येणे हा व्यक्तिमत्त्व विकासातलाच एक भाग असे.

डॉ. लीला दीक्षित यांच्या 'बहादूर बल्लू' या कादंबरीचे क्रमशः वाचन हा एक अत्यंत यशस्वी प्रयोग ठरला. शीर्षकसंगीत आणि अभिवाचन बालमित्रांना ऐकायलाच भाग पाडे. शालेय अभ्यासक्रमातील कितीतरी गोष्टी आकाशवाणी आपल्या विविध कार्यक्रमांतून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करते. मुलांचा सहभाग या कार्यक्रमांमधून विशेष आकर्षणाचा विषय असे.

रेडिओ विद्यार्थ्यांचा शिक्षकच नव्हे तर मित्रही असतो याची जाणीव बालमित्रांना होण्यासाठी पालक आणि शिक्षकांचीही भूमिका महत्त्वाची ठरते. अंधशाळेतल्या मुलांसाठी तर रेडिओ हा अविभाज्य घटक! या मुलांसाठीही विविध गुणदर्शनाचा कार्यक्रम आयोजित केला जातो. त्यात गायन, वादन, संवाद, नाटिका यांचा समावेश असायचाच त्याबरोबर या मुलांचे अनुभव ऐकणेही स्वतःला समृद्ध करण्यासारखे असे. मला आठवतेय मी अंधशाळेत गेल्यावर शिक्षकांशी बोलत असताना मुले आनंदाने म्हणाली "प्रतिमाताई आल्यात का? आम्हाला बोलायचंय त्यांच्याशी" हे मी ऐकले आणि मी भारावून गेले. खरेच आकाशवाणी ही विद्यार्थ्यांसाठी श्रवणपर्वणी असते.

आता तर आकाशवाणी ऐकण्यासाठी रेडिओचीही गरज नाही. मोबाईलवर NEWSONAIR या ॲपवरून जगात कुठेही असलो तरी आकाशवाणीची सर्व केंद्रे ऐकता येतात. ही तर श्रवणक्षेत्रातील मोठी क्रांतीच म्हणावी लागेल.

आकाशवाणी सातत्याने मुलांसाठी नवनवीन उपक्रम राबवीत असते. आकाशवाणीचे सर्वच कार्यक्रम राबवण्यासाठी अधिकारी आणि निवेदक यांची सर्जनशीलता उपयुक्त ठरली. आकाशवाणीच्या उपक्रमशीलतेतील आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे कालानुरूप कार्यक्रमांची आखणी करणे. परंपरा आणि नवता यांचा सुरेख संगम अशा कार्यक्रमांमधून साधलेला असतो. याचे उदाहरण सांगायचे झाले तर सध्या सुरू असलेली 'स्वागत उद्याचे' ही विज्ञानमालिका. विज्ञानप्रसार नवी दिल्ली आणि आकाशवाणी यांची सहनिर्मिती असलेली मालिका विद्यार्थिमित्रांनी, शिक्षकांनी आणि पालकांनी ऐकायलाच हवी. डिजीटल विश्वात गुरफटलेल्या आपणा सर्वांनाच ही मालिका उपयुक्त आहे. या मालिकेत संवाद, नाटिका यातून

विद्यार्थ्यांचा सहभाग असतोच याशिवाय शेवटी प्रश्न विचारला जातो. त्याचे उत्तर पुढील भागात दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना, श्रोत्यांना सहभागी होता येते. विज्ञान, नवे-तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट इत्यादी विषयांची माहिती अतिशय रंजकपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणारी आकाशवाणी ही खरोखर ज्ञानवाणी आहे! थोडक्यात काय? तर विद्यार्थ्यांना अध्ययनात श्रवणसंस्कार फार महत्त्वाचा, त्यासाठी आकाशवाणी ठरते श्रवणसंस्काराची पर्वणी!

 लेखिका आकाशवाणी केंद्राच्या निवृत्त उद्घोषिका असून त्या कवयित्री आहेत. तसेच त्या गद्य लेखन व स्तंभलेखनही करतात.

Email : pratima.vishwas@gmail.com

प्रतिश्वाह...

सप्रेम नमस्कार,

विद्याभारती हायस्कूल, शेलूबाजार, ता. मूर्तिजापूर, जि. अकोला येथील सर्व शिक्षक व कर्मचारी मंडळी आम्ही सर्व आपल्या 'शिक्षण संक्रमणा'चे नियमित वाचक आहोत. आपल्या 'शिक्षण संक्रमणाच्या' अंकामधून नियमितपणे उत्तम, शैक्षणिकदृष्ट्या अभ्यासपूर्ण लेख आम्हाला वाचायला मिळतात. त्याबद्दल आपले सर्वप्रथम आभार मानतो.

सप्टेंबर २०२१च्या अंकात नवीन शैक्षणिक धोरण आम्हाला वाचायला मिळाले. वेगवेगळ्या देशांतील शिक्षणपद्धत आणि आपल्या देशातील शिक्षणपद्धतीत खूप फरक आहे. याची जाणीव झाली. 'नैतिक मूल्यांना महत्त्व : नेदरलँड' हा सुवर्णाताई देशपांडे यांनी लिहिलेला लेख मला खूपच आवडला. कारण नेदरलँडमध्ये शाळेत अनुपस्थित राहणे हा एक गुन्हा मानला जातो. कोणत्याही नेमलेल्या दिवसाव्यतिरिक्त शाळेला सुट्टी देण्याची परवानगी नाही. कायद्याचे पालन केले नाही तर दंड व नंतर कोर्टकेस होऊ शकते. हे वाचून मला आश्चर्य वाटले. अशा प्रकारे शिक्षणाबद्दल कठोर कायदे केले तरच शिक्षणाचे महत्त्व विद्यार्थी व पालकांना होईल तेव्हाच समाज व देशाचा विकास १००% होईल; यात दुमत नाही. त्याचप्रमाणे संजीवनी कुवळेकर ताईंनी लिहिलेला 'व्यावसायिक कौशल्य आणि शिक्षण : जर्मनी' हा लेख मला खूपच छान वाटला कारण जर्मनीतील शिक्षणपद्धती व्यावसायिक शिक्षण व कौशल्यविकसनावर आधारित आहे. त्यामुळे तेथील तरुणांना लगेच रोजगार उपलब्ध होतो. त्यांना व्यवसायांपैकी एक व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य असते. आजच्या घडीला ४,३०,००० कंपन्यांशी शाळेची भागीदारी झालेली आहे आणि आपल्या देशात संपूर्ण शिक्षण झाल्यानंतर ही तरुणांची अवस्था बेरोजगार आहे. हे वाचून मला तेथील शिक्षणव्यवस्थेचा अभिमान वाटतो. म्हणून जर्मनीला लँड ऑफ आयडियाझ हे नाव सार्थक वाटते. इतरही सर्व लेख वाचनीय व प्रत्येक शिक्षणपद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण व खरोखरच सुंदर आहेत. अशीच वाचनीय लेखाची मेजवानी आम्हाला मिळत राहो हीच आशा बाळगतो. त्याबद्दल अनेक अनेक धन्यवाद.

श्री. गणेश केशवराव राऊत, मुख्याध्यापक
विद्याभारती हायस्कूल शेलूबाजार ता. मूर्तिजापूर, जि. अकोला

उपक्रमातून मूलभूत विज्ञानाचा प्रसार

डॉ. संजय ढोले, पुणे : ९६३७८०८८८३

मूलभूत शास्त्रावर आधारित विज्ञानाच्या विविध शाखांमधील संशोधनावर एखाद्या देशाची प्रगती अवलंबून असते. हे लक्षात घेता मूलभूत विज्ञान व त्यावरील संशोधन यांवर आधारित विज्ञानात विद्यार्थ्यांमध्ये रुची निर्माण व्हावी, यासाठी विशेष उपक्रम सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने सबबले आहेत. त्यासंबंधीची सविस्तर माहिती प्रस्तुत लेखात दिली आहे.

देशातील विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत विज्ञान शिकण्यासंदर्भात अनास्था आहे, हे सर्वश्रुत आहे. एकूणच व्यवसायाभिमुख आभ्यासक्रमांकडे विद्यार्थी व पालकांचा ओघ असल्याने, हुशार विद्यार्थ्यांचा कल अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शाखांकडे जास्त आहे. यात प्रामुख्याने पाल्याने कमी वेळेत परिणामकारक शिक्षण घेऊन चांगल्या पगाराची नोकरी मिळवून, आयुष्यात लवकर स्थिर व्हावे हीच पालकांची व्यावहारिक इच्छा असते आणि प्राप्त परिस्थितीत ती सयुक्तिक ठरते. मुळात मूलभूत शास्त्राची बिकट वाट व तेवढीच दिगंवाई अशी जोखीम घेण्यास पालक व हुशार विद्यार्थी तयार नसतात. त्यामुळे पर्यायाने चांगल्या विद्यार्थ्यांचा ओघ मूलभूत शास्त्राकडे कमी होतो. ही शोकांतिका म्हणायला हवी. खरे तर कुठल्याही देशाची प्रगती ही तेथील (Fundamental) मूलभूत, शास्त्रावर आधारित विविध विषयातील

व त्यातील संशोधनावर असते आणि संशोधन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांवर देशातील एकूणच विज्ञानविषयक धोरणे ठरवण्याची भिस्त असते. हेच शास्त्रज्ञ (तंत्रज्ञ नव्हे) देशाच्या जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतात. त्यामुळे भविष्यात ज्यांना मूलभूत विज्ञानात मुळीच रुची नाही असे शास्त्रज्ञ निर्माण झाले, तर विज्ञानातील विविध दालने देशात कशी उघडतील हा मोठा प्रश्न आहे. अणुऊर्जा, अंतराळ व संरक्षण क्षेत्रातील संशोधनात्मक उपक्रम राबवण्यासाठी सक्षम मनुष्यबळ कसे निर्माण करायचे हा मुख्य प्रश्न उपस्थित होणार आहे. पुढच्या काही दशकांचा विचार केला तर भारतासारख्या देशाला मुख्यत्वे हा प्रश्न निश्चितच

भेडसावणार आहे एवढे मात्र निश्चित. वेळीच विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत विज्ञानविषयक रुची निर्माण करण्यासोबतच सरकारला विषयाचे गांभीर्य लक्षात घेऊन, सकारात्मकपणे या संदर्भात सक्षमपणे धोरण राबावावे लागणार आहे. म्हणूनच मूलभूत विज्ञानाची महती व महत्त्व शालेय विद्यार्थ्यांमध्येच रुजवण्याची गरज असून तेवढेच आव्हानात्मकही आहे.

मुख्यत्वे केंद्रशासनाने या संदर्भात प्राथमिक पाऊल उचलले आहेत. विद्यार्थ्यांना मूलभूत विज्ञानाकडे आकृष्ट करण्यासाठी इन्स्पायर, किशोर वैज्ञानिक प्रोत्साहन, भारतभर फिरणारी विज्ञान-ट्रेन यांसारख्या योजना विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभाग, इंडियन इन्स्टीट्यूट ऑफ सायन्ससारख्या संस्थांकडून राबवल्या जात आहेत. शिवाय 'आयसर' सारख्या संस्थांचा उगमही याच जाणिवेतून झालेला

आहे; पण एकूणच भारताचा पसारा व लोकसंख्या पाहता हे प्रयत्न तसे तोकडे म्हणायला हवेत. काही व्यक्तिगत व संस्था पातळीवर मूलभूत विज्ञानाचा प्रसार होताना दिसतो आहे, पण तोही पुरेसा नाही. शिवाय खेड्यापाड्यांत पसरेलला विद्यार्थीसमुदाय मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यांच्यापर्यंत केंद्रशासनाच्या योजना पोहोचतच नाहीत. मग तेथे त्यांच्या मनात मूलभूत विज्ञानविषयी गोडी कशी निर्माण व्हायची? जे काही प्रयत्न होत आहेत ते फक्त शहरी भागापर्यंत सीमित आहेत. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांपर्यंत जाणे फार महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच शालेय पातळीवरील प्रयत्नांपाठोपाठ उच्च शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठांनी व

संस्थांनी सुद्धा यात प्रयत्नशील असायला हवे. त्याचे कारण म्हणजे भारतात विद्यापीठांची संख्या मुबलक असून कोट्यवधी विद्यार्थी त्यात शिकत आहेत, शिवाय त्यांच्याकडे सर्वच मूलभूत विज्ञानाच्या शाखा असल्याने शालेय विद्यार्थ्यांपर्यंत जाऊन, मूलभूत शास्त्राचे महत्त्व पटवून पुढे विद्यापीठातच उच्च शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करावे हा आहे. म्हणूनच त्यांची ही भूमिका फार महत्त्वाची ठरणार आहे. दुर्दैवाची बाब म्हणजे शालेय पातळीवर मूलभूत विज्ञानाविषयी जागृती निर्माण करणारे कुठलेही उपक्रम भारतात कुठल्याही विद्यापीठात होताना दिसत नाहीत याला काही विद्यापीठे अपवाद असतीलही, पण ते पुरेसे नाही.

मुख्यत्वे विद्यापीठासारख्या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांनी शालेय पातळीवरील कार्यक्रमांना प्राधान्य द्यावे, किंवा नाही असे दोन मतप्रवाह आहेत. तो त्यांचा हेतू आहे का? उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थेने तळागळात जाऊन काम करणे कितपत योग्य आहे? अर्थार्जनाच्या दृष्टीने विद्यापीठाला त्याचा फायदा काय? तोटा काय? पण या सर्वच उपप्रश्नांना फाटा देऊन पुणे विद्यापीठाने सक्षमपणे हा कार्यक्रम राबवण्याचा निर्णय या पूर्वीच घेतला. पुणे विद्यापीठ हे देशपातळीवरील शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञानप्रसार व मूलभूत विज्ञानाविषयी आवड निर्माण करणारे प्रथम विद्यापीठ ठरले आहे. विकसित देश असले तरी इंग्लंड, अमेरिका, कोरियामधील काही विद्यापीठे म्हणजेच केव्हीज, ऑक्सफर्ड, हॅनयांग शालेय पातळीवर मूलभूत विज्ञानप्रसाराचे उपक्रम जाणीवपूर्वक राबवीत आहेत हे विशेष. शिवाय विज्ञान प्रसारासाठी स्वतंत्र विभागही त्यांनी प्रस्थापित केलेले आहेत. या अशा उपक्रमांचा फायदा शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत विज्ञानाविषयी आवड निर्माण करून, विज्ञानाच्या विविध शाखांकडे त्यांना आकृष्ट करावे हा आहे. यातून निर्माण होणारे विद्यार्थी हे सक्षम होऊन, विद्यापीठाच्या भविष्यातील शैक्षणिक उपक्रमांचा आधारवड होणार आहेत. हाच तो फायदा असून, विद्यापीठाने राबवलेला हा आऊटरीच कार्यक्रम महत्त्वाचा ठरत आहे. शिवाय विद्यापीठ ही संस्था शिक्षण देणारी संस्था असून, नेहमीच फायदा तोटा या भूमिकेतून पाहणे सयुक्तिक ठरणार नाही.

साधारण दहा वर्षांपूर्वी म्हणजेच २०१० मध्ये कुलगुरू रघुनाथ शेवगांवकर व बी.सी.यु.डी संचालक, डॉ. वासुदेव गाडे आणि त्यावेळचे समन्वयक डॉ. एस.आय.पाटील, भौतिकशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांनी परिश्रमपूर्वक हॅनयांग विद्यापीठ, कोरिया व एल. जी. इलेक्ट्रॉनिक्स यांना भेटी देऊन, या दोहोंच्या संयुक्त विद्यमाने सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठात फिरत्या प्रयोगशाळेची संकल्पना रुजवली व चळवळ राबवावी म्हणून अभ्यासात्मक प्रकल्प सादर केला होता. या मागचा हेतू मुळीच विद्यापीठासारख्या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थेने ताळागाळात, मुख्यत्वे शालेय विद्यार्थ्यांपर्यंत मूलभूत विज्ञानाविषयी जागर व चळवळ निर्माण करावी हा होता. यात प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांमध्ये प्रयोगांद्वारे विज्ञानाविषयी आवड निर्माण करून, भविष्यातील सक्षम बालवैज्ञानिकांची फळी निर्माण करणे हाही होता. आजही आताचे नूतन कुलगुरू प्रा.डॉ. नितीन करमळकर यांच्या प्रोत्साहनाने, मार्गदर्शनाने व साहाय्याने हा प्रकल्प वेगाने सुरू आहे.

या उपक्रमात सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठासोबत, हॅनयांग विद्यापीठ, कोरिया आणि एल. जी. इलेक्ट्रॉनिक्स, कोरिया, पुणे यांचे मोठेच योगदान ठरले आहे. शालेय विद्यार्थ्यांना दिले जाणारे विविध प्रयोगांचे किट्स हे हॅनयांग विद्यापीठ तयार करित असून, त्याची एकूणच आर्थिक बाजू एल.जी. इलेक्ट्रॉनिक्सने उचललेली आहे. याशिवाय एल.जी. इलेक्ट्रॉनिक्सने फिरती प्रयोगशाळा असणारा अवाढव्य ट्रेलर ज्यात सर्व आधुनिक सुविधा आहेत तो विद्यापीठाला विनामूल्य दिला आहे. एका शाळेतील कार्यक्रमासाठी किमान १५० प्रायोगिक किट्स ज्यात विविध प्रयोग आहेत. म्हणजेच लेव्हीटेशन ट्रेम, घड्याळासाठी लागणारा डॅनिअल सेल, प्लॅश लाईट, सूर्यकिरणांवर चालणारी सौर-बोट, फिश-बोट, अलार्म, सॉल्टवॉटर बॅटरी, वॅनडी ग्राफ जनित्र असे विविध प्रयोग त्यात आहेत. एकाच वेळी हे प्रयोग १५० विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षित ट्रेनरकडून सादर केले जाऊन, विद्यार्थ्यांना वर्गातच जोडणी करून कार्यरत करण्यास उद्युक्त केले जाते. हे करत असताना विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासा जागृत होऊन, ते डेमोन्स्ट्रेटरला विविध प्रश्न विचारून शंकेचे निरसनही करून घेतात. यात हे प्रयोग नेमके मूलभूत शास्त्रातील

कुठल्या तत्त्वावर आधारलेले आहेत हे सांगितले जाते. वर्गात जी तत्त्वे विद्यार्थी शिकत असतात, नेमके तीच वैज्ञानिक तत्त्वे प्रयोगरूपात अवतरलेली पाहून, विद्यार्थी आनंदित होतात व काहीतरी गवसल्याचे समाधान त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसते. पुढे ते प्रयोग त्यांना घरी घेऊन जाण्यास मुभा असते. जेणेकरून आपल्या आईवडिलांनाही ते दाखवू शकतील. यामुळे एकूणच विद्यार्थी व पालकांचाही विज्ञानासंदर्भातील दृष्टिकोन प्रगल्भ होण्यास मदत मिळते.

हा प्रकल्प मुख्यत्वे खेड्यातील ८वी, ९वी व १०वीच्या विद्यार्थ्यांसाठी राबवला जात असून, काही अंशी शहरातील शाळांच्या विद्यार्थ्यांनाही याचा लाभ होतो आहे. या प्रयोगांव्यतिरिक्त पुणे विद्यापीठाने एक वैज्ञानिक तत्त्वांवर आधारलेले ५० मिनिटांची नाटिका तयार केली असून, त्यात कलाकार नाटिका सादर करतात आणि विद्यार्थ्यांनाही या नाटकात प्रयोगाच्या माध्यमातून सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारची शालेय पातळीवरील फिरती वैज्ञानिक प्रयोगशाळेची चळवळ सुरू करणारे देशपातळीवरील सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ हे प्रथम विद्यापीठ म्हणायला हवे आणि तळागाळातील विद्यार्थ्यांपर्यंत विज्ञानगंगा नेऊन विद्यार्थ्यांना मूलभूत विज्ञानकडे कसे वळवता येईल असा प्रयत्न केला जात आहे. हॅनयांग विद्यापीठ, एल.जी.इलेक्ट्रॉनिक्स यांच्या सोबत पुणे विद्यापीठानेही त्यातील एकूणच मनुष्यबळाची आर्थिक बाजू उचलून या चळवळीत हातभार लावला आहे. हॅनयांग विद्यापीठातील प्राध्यापकांनी व एल.जी. इलेक्ट्रॉनिक्सचे कोरियामधील अधिकाऱ्यांनी प्रत्यक्ष शाळेत जाऊन, हा उपक्रम पाहिला व प्रशंसा केली आहे. म्हणून सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या साहाय्याने ही चळवळ पुढे सुरू रहावी म्हणून त्यांचा प्रयत्न आहे.

आतापर्यंत किमान प्रतिवर्षी ७० ते ८० शाळांमध्ये कार्यक्रम घेऊन, गेल्या तीन वर्षांत पुणे विद्यापीठांतर्गत येणाऱ्या ८०० खेड्यांतील व शहरांतील शाळांमध्ये हा उपक्रम राबवला गेला आहे. एकूण २५,००० प्रयोगांचे किट्स विद्यार्थ्यांना दिलेले असून, पाच लाखांच्यावर विद्यार्थ्यांनी वैज्ञानिक नाटिकेचा लाभ घेतलेला आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ परिक्षेत्राव्यतिरिक्त १०

टक्के इतर भागातील म्हणजे नांदेड, कोल्हापूर, गोवा, नागपूर येथील काही शाळांमध्ये हा कार्यक्रम यशस्वीपणे राबवला गेला आहे व पुढेही हा प्रयत्न राहणार आहे. या उपक्रमांची इत्यंभूत माहिती सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या वेबसाईटवर असून, प्रत्येक शाळेतील मुख्याध्यापक माहिती घेऊन, प्रयोगाची विनंती करीत असतात. हा उपक्रम केवळ विद्यार्थ्यांनाच फलदायी झाला असे नसून किंबहुना शिक्षकांनाही त्याचा फायदा झाल्याचे आढळले आहे. विज्ञानातील वेगवेगळी तत्त्वे प्रयोगाद्वारे समजावून घ्यायला शिक्षकांनाही मदत झालेली आहे आणि काही आधुनिक प्रयोगही त्यांना हाताळायला मिळाले आहेत हे विशेष. यावर शालेय शिक्षकांच्या उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया मिळल्या आहेत. विद्यार्थी व शिक्षकांव्यतिरिक्त या उपक्रमांमध्ये खेड्यांतील गावकऱ्यांचा सहभागही मोलाचा ठरला आहे. बरेच जण जिज्ञासेपोटी या उपक्रमात दाखल होऊन, प्रोत्साहित झाल्याचे दिसले आहे. यातूनच विज्ञानप्रबोधन हे समाजातील तळागाळातल्या घटकांपर्यंत पोहोचत असल्याचा हा निर्वाळा आहे आणि हाच खरा पुणे विद्यापीठ, हॅनयांग विद्यापीठ आणि एल.जी. इलेक्ट्रॉनिक्सच्या सामाजिक, आर्थिक आणि एकूणच वैज्ञानिक दृष्टिकोनावरचा इंपॅक्ट म्हणायला हवा.

या फिरत्या प्रयोगशाळेच्या चळवळीने आता अकराव्या वर्षात प्रवेश केलेला आहे आणि ही चळवळ अजून खोलवर सामाजिक मूल्ये रुजवत जाईल, यात शंका नाही. शिवाय इतर विद्यापीठांनीही आपापल्या सोयीनुसार व उपलब्ध मनुष्यबळाचा शालेय पातळीवरील विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत विज्ञानाच्या प्रसारासाठी योग्य उपयोग केला तर निश्चितच, यातून भविष्यातील बालवैज्ञानिक मूलभूत शास्त्राकडे वळून, नोबल सारख्या पुरस्कारांना भविष्यात गवसणी घालतील यात तीळमात्र शंका नाही.

 लेखक हे वरिष्ठ प्राध्यापक,

भौतिकशास्त्र विभाग व लाईफ्स

ग्रीन क्लास फिरती विज्ञान प्रयोगशाळा

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

यांचे समन्वयक आहेत.

Email : sddhole@gmail.com

विशेष उपक्रम

रेणू दांडेकर, रत्नागिरी : ९४२०१५७७६५

लेखिकेच्या मते अशा अनेक शाळा आहेत, की ज्या नावीन्यपूर्ण अध्ययन-अध्यापन पद्धती अनुसरतात, तसेच विविध सर्जनशील उपक्रम, प्रकल्प आयोजित करत असतात. नावीन्यपूर्ण उपक्रमात विद्यार्थ्यांनी वृत्तपत्र चालवणे या व अशा बहुआयामी उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येतो. अशा उपक्रमांचा वृत्तांत व विश्लेषण ह्या लेखात आले आहे.

आपण शाळांमध्ये राबवले जाणारे उपक्रम, त्या उपक्रमांची आवश्यकता आणि त्यांची फलनिष्पत्ती याबद्दल लिहिणार आहोत आणि नंतर बोलणार आहोत. कारण लिहिलेले आपण वाचणार नि वाचलेल्यावर बोलणार. एक गोष्ट सुरुवातीलाच सांगते, की या सगळ्यांसाठी मी 'राबवले' हा शब्द वापरणार नाही. तिथे नावीन्य आहे, कल्पकता आहे, वेगळे काही तरी घडणार आहे तिथे राबवणे नसते. राबवणे म्हणजे कुणीतरी काहीतरी सक्तीने करून घेणे. यात करणाऱ्याच्या मनात आस्था असेलच असे नाही. करणाऱ्याच्या मनावर ताण येतो. करायचे म्हणून करणारा करत असतो. शिवाय या प्रक्रियेत एक राबवून घेणारा नि अनेक राबणारे असतात. त्यामुळे प्रमुख/मालक/हुकूमशहा आणि इतर/नोकर/गुलाम असे असू शकतात. मुळात ही रचना आहे, यंत्रणा नाही. यंत्रणेत यंत्र असते जे मनाने काही करत नाही, जे करते त्यात तोच तो पणा असतो. रचनेत कौशल्य असते. सगळ्या गोष्टी त्याच असल्या तरी त्याची मांडणी, उद्देश, हेतू वेगळा असतो. म्हणूनच आपण म्हणूया शाळेत सुरू असणारे, घेतले जाणारे, घडणारे उपक्रम.

भारतातल्या जेवढ्या प्रयोगशील, उपक्रमशील वेगळे काही करणाऱ्या शाळा मी पाहिल्या. आंध्रप्रदेश, केरळ, तमिळनाडू, कर्नाटक येथील शाळा युनिसेफच्या माध्यमातून १९९९ साली पाहिल्या. त्यावर 'कणवू' (स्वप्न मल्याळी शब्द. एका शाळेचे नावच स्वप्न होते) हे पुस्तक मी लिहिले. त्याचा संदर्भ एवढ्यासाठी,

की या पुस्तकात पाहिलेल्या आणि पाहता न आलेल्या अशा दोन्ही ठिकाणच्या शाळांचे पत्ते मी दिले आहेत. शिवाय त्या काळात सुरू असलेल्या महाराष्ट्रातल्या शाळांचीही अत्यल्प ओळख आणि पत्ते दिले आहेत.

दोन वर्षांपूर्वी उत्तर भारतातल्या काही शाळा पाहिल्या. त्याचे 'सर्जनाच्या नव्या वाटा' हे सदर वर्षभर 'लोकसत्ता'त सुरू होते नि त्याचे पुस्तकही प्रकाशित झाले आहे. हेही एवढ्यासाठीच संदर्भित केले आहे कारण कुणाला या शाळा पाहायच्या असतील तर जाता यावे.

आता येऊया आपल्या विषयाकडे. उपक्रमशील शाळा, प्रयोगशील शाळा आणि पर्यायीशाळा यात फरक आहे. जेवढ्या वेगळ्या शाळा म्हणून मी पाहिल्या त्यांना शासनाची परवानगी आहे; पण अनुदान नाही. काही शाळा ते घेत नाहीत, कारण विचारांचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे, हे असेल. या शाळा सर्व बाबतीत भिन्न आहेत. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, अध्ययन-अध्यापन पद्धती, उपक्रम, कार्यक्रम, प्रकल्प, प्रयोग अशा सर्व क्षेत्रांत भिन्न आहेत, हे सर्व त्या त्या शाळांचे वेगळेपण आहे. अशा प्रकारची पूर्ण शाळा (१ ली ते १०वी) महाराष्ट्रात नाही. वेगळे उपक्रम, वेगळे प्रयोग करणाऱ्या शाळा महाराष्ट्रात आहेत. या शाळा अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके महाराष्ट्र शासनाचीच वापरतात. महाराष्ट्राबाहेर मात्र वेगळेपण (संपूर्णपणे) जपणाऱ्या शाळा आहेत. अर्थात या शाळा शासनमान्य विनाअनुदानित आहेत असो.

अशाच एका शाळेविषयी आपण इथे मांडणी करणार आहोत. याविषयीचे लेखन अन्यत्र आलेले आहेत. पण इथे शिक्षणातले त्या उपक्रमांचे वेगळेपण आणि फलित याविषयी उदाहरणांसह मांडणी करणार आहोत. उपक्रमांची एक खासियत म्हणजे काही उपक्रम त्या त्या वेळेपुरते असतात, तर काही उपक्रम दीर्घकाळ चालणारे असतात. त्यातही त्या त्या वेळेपुरत्या चालणाऱ्या उपक्रमातून असे काही निष्पन्न होते, की हे उपक्रम दीर्घकाळ चालू राहतात. आमच्या लोकमान्य टिळक विद्यामंदिर, चिखलगाव, दापोली शाळेत इतरांप्रमाणेच परिपाठाला बातम्या सांगणे हा उपक्रम सुरू होता. आता मुले या बातम्या निवडायची नाहीत तर शिक्षक मुलांना पाच बातम्या द्यायचे. त्यातही बातम्यांचा फक्त मुख्य मथळा सांगायची सुरुवात झाली. असे लक्षात आले, की त्याचा परिणाम काहीच होत नव्हता. एखाद्या लहानशा वाडीवस्तीत वर्तमानपत्रही येत नव्हते नि टी. व्ही. ही नव्हता. मुले तेवढ्या प्रमाणात गाव सोडून कशाशीच जोडलेली नव्हती. मग जिल्हा, राज्य, देश, परदेश दूरच होते. इथल्या घटना मुलांना माहीत हव्यात, मुलांनी त्यावर विचार करावा हे योग्यच. पण मुळात बातमी म्हणजे काय? हे मुलांना समजायला हवेच. बातमीचे कालमूल्य नि त्या बातमीचा परिणाम याचा विचार करायला हवा. बातमीची मांडणी कशी करायची हे समजायला हवे. बातमीत आवश्यक मसुदा कसा मांडायचा हे कळायला हवे अशा अनेक गोष्टी मनात येत होत्या. यावर रोज टी.व्ही. पाहणाऱ्या आणि वर्तमानपत्र 'चाळणाऱ्या' आम्हा सर्वांना कदाचित नव्या नव्हत्या किंवा आम्ही लक्षातही घेतल्या नव्हत्या. टी.व्ही. चालू असतो. कानावर जेवढ्या लगेच पडते तेवढ्या लगेच विरतेही, हे आमच्या लक्षात येत नव्हते. अनाहूतपणे आम्ही सगळ्यांनी यावर चर्चा केली. अनेक गोष्टी आमच्या

लक्षात येऊ लागल्या. आम्ही ठरवले, की हे मुलांपर्यंत जायला हवे. बातमीची निवड करताना समाजातल्या विधायक घटनाही निवडायला हव्यात याचे भान राखायचे ठरवले. म्हणून वर्तमानपत्र-वाचन असा उपक्रम सुरू झाला. त्यानंतर असे लक्षात आले, की काही मुले फक्त जाहिरात वाचतायत, काही मुले खेळाच्याच बातम्या बघतायत, काही मुले मनोरंजन सदरे वाचतायत. लहान मुलांनाच काय मोठ्या माणसांनाही अग्रलेख माहीत नसतो. संपादकीय माहीत नसते. शिवाय त्यांची भाषा व आशय वेगळे असल्याने ते वाचले जातात असे नाही. ते पान ओलांडून वर्तमानपत्र वाचले जातात. त्यामुळे 'लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी' या वर्तमानातून अग्रलेख लिहिले आणि त्यातील भाषेने मथळ्याने...' तेव्हा मुलांना काहीच समजत नाही. तेव्हाच्या 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का?' अशा मथळ्यांचा अर्थ समजत नाही. आठवड्याच्या परिपाठाचे नियोजन वेगळे केले. एक दिवस खूप वर्तमानपत्रे जमा केली. प्रत्येक मुलाच्या हातात एकेक वर्तमानपत्र दिले. ते हाताळायला त्यांना वेळ दिला. दुसऱ्या दिवशी वर्तमानपत्राचे नाव, दिनांक, पृष्ठे किती, जाहिराती, बातम्या, अर्धी बातमी नि पुढील पानावर बातमी सुरू असे समजावून दिले. तिसऱ्या दिवशी महत्त्वाच्या बातम्या, त्यांची शीर्षके, जागा, वेळ इत्यादी कसे बघायचे ते दाखवले. चौथ्या दिवशी पहिल्या पानावरील विशेष वाटणारी बातमी निवडणे, दिनांक, घटना कुठे घडली यावर खुणा करायला सांगितले, कोणत्या कोणत्या विषयावर बातम्या छापून आल्या आहेत ते विचारले. तेव्हा निवडणुका, अपघात, निधन असे विषय मुलांनी सांगितले. इतर विषयांची जाणीव करून दिली. चौथ्या दिवशी प्रत्येक मुलाला त्यांच्या त्यांच्या आजूबाजूला घडलेली महत्त्वाची घटना सांगायला सांगितली. तेव्हा वेगवेगळ्या

शंका व उत्तरे आली यावर चर्चा झाली. पाचव्या दिवशी बातमी लिहायला वेगळा कागद दिला. काही मुलांनी चित्रे काढली. काहींनी लिहिले. हे कागद वाचले तेव्हा लक्षात आले, की या बातम्यांचे स्वरूप त्यांनी वर्तमानपत्रात वाचलेल्या विषयांच्या जवळचे होते. सहाव्या दिवशी वर्तमानपत्र का नि कसे आवडले? यावर मुलांनी त्यांची मते मांडली.

एवढा वेळ दिल्याने वर्तमानपत्र कसे हाताळायचे, कसे वाचायचे, महत्त्वाच्या बातम्या, शीर्षके, चित्रे, सिनेमातल्या बातम्या, खेळाच्या बातम्या, संपादकीय अशा अनेक गोष्टी मुलांच्या लक्षात आल्या. कारण एका बाजूला काही शिक्षकांनी नोंदी घेतल्या. काहींना या वाचनात अजिबात रस नाही, असे लक्षात आले. त्यांचा एक गट केला आणि आवडीचे वाचायला सुचविले असे लक्षात आले, की ही मुले तेवढाच भाग वाचतायत. येथे सक्ती केली नाही. मुले वाचायला प्रवृत्त होणे याला महत्त्व दिले. वाचनालयात जुनी वर्तमानपत्रे विखरून ठेवली. वाचनाच्या तासाला मुले वर्तमानपत्राकडे वळल्याचे जाणवले. याबाबतीत एकमेकांचे शेअरिंग होत होते. मुले विविध घटनांवर बोलत होती.

उपक्रमाला पुढे कोणती दिशा द्यायची? याचा विचार करू लागलो. एक कल्पना पुढे आली, की मुलांनी मुलांचे मुलांसाठी वर्तमानपत्र सुरू करावे. तसा प्रस्ताव वर्गात मांडला. सगळी मुले गप्प झाली. असे का असा विचार करताना अजून कोणता आशय या पूर्वीच्या उपक्रमात कमी पडला यावर विचार मनात सुरू झाला. एक मुलगा उठून मुलांना म्हणाला, “पण आमच्या गावात असे काही वाईट घडत नाही!” हे मत मला विशेष वाटले. नकारात्मक बातम्या देणाऱ्या वृत्तपत्रकारितेला हे मत स्वतंत्र प्रतिक्रिया देणारे होते. गाववार मुलांचे गट पाडले. संपादकीय मंडळाची निवड मुलांनीच मुलांची केली. पाच मुलांचे हे मंडळ

तयार केले. प्रत्येक गटाने आपल्या गावातल्या घटना (एक महिन्यातल्या) लिहायला सांगितल्या. यात वाडीतले उत्सव, भांडणे, आजारपणे, सभा, सुधारणा, कामे, भेटी असे अनेक विषय आले. पहिल्या वर्तमानपत्रास नावही मुलांनी दिले : ‘लोकशक्ती’. येथे थोडी मदत संपादकीयासाठी द्यावी लागली. शाळा, शाळेतल्या व्यवस्था, गरजा असे त्यांना विचार करायला लावले. एका कापडावर/कागदावर मुलांनी त्यांच्या हस्ताक्षरातल्या, त्यांच्या गावातल्या बातम्या चिकटवल्या आणि संपादकीय ४ ओळी, ६ ओळी, १० ओळी असे वाढत गेले. मुलांमधल्या या उपक्रमाच्या विकासाचा अंदाज आला त्यावरून असे वर्तमानपत्र दर महिन्याला निघू लागले. जवळजवळ १० दिवसांनी काही वेळा १५ दिवसांनी वर्तमानपत्रे फळ्यावर दिसू लागली. ही कल्पना प्रत्येक मूल सांगू लागले. वर्तमानपत्र-वाचन यावर मुले बोलू लागली. त्याचबरोबर शाळेतल्या प्रत्येक कार्यक्रमातील बातमी, शिक्षकांनी घेतलेल्या उपक्रमाची बातमी असलेले एक वर्तमानपत्र वसतिगृहातल्या मुलांनी तयार केले. असा हा उपक्रम कित्येक वर्षे सुरू राहिल.

मुद्दाम हा उपक्रम विस्ताराने दिला आहे. यातून काय काय साध्य झाले हे मुलांनीच सांगितले. हे वेळोवेळी नोंदवले. म्हणजे उपक्रम सुरू करताना का सुरू केला, याचा विस्तार कसा झाला, त्यातून काय काय घडले हे निरीक्षण करण्यासाठी आपल्याला वेळ द्यावा लागतो. अनेक वेळा उपक्रम सदरात अनेक गोष्टी सुरू असतात. पण मुलांना नेमकी कशाची गरज आहे, ती गरज कशी पूर्ण केली पाहिजे याचा विचार आपल्याला करावा लागतो. त्या उपक्रमाच्या गरजेची अनेकांगांनी मांडणी करावी लागते. प्रत्येक शिक्षकाचा वेगळा उपक्रम तसा शिक्षकगटाचा उपक्रम घेता येतो. जेव्हा एखादा शिक्षक वैयक्तिक उपक्रम घेतो तेव्हा

त्याची रचना, इतरांचा सहभाग, मुलांचा प्रतिसाद, सातत्य, उपक्रमाचा आशय, परिणाम, निष्पत्ती अशा पातळ्यांवर या उपक्रमाचा विचार करावा लागतो. यात कौतुकाचा भाग असतो, असावा. म्हणजे आस्वादकाची भूमिकाही असावी (appreciation) तशी समीक्षकाची भूमिकाही असावी कारण बऱ्याच वेळा वैयक्तिक पातळीवर शिक्षक उपक्रम घेतात नि ते त्यांच्याबरोबर निवृत्त होतात. अनेक उपक्रम सार्वत्रिक जरी होऊ शकत असले तरी प्रत्येक शाळेने आपल्या आजूबाजूची परिस्थिती, वातावरण याचाही विचार करण्याची आवश्यकता असते. म्हणजे राबवणे होत नाही. अन्यथा जयंती, पुण्यतिथी यांचे स्वरूप आपण सगळेच जाणतो. कारण येणाऱ्या कागदाची अंमलबजावणी एवढीच जेव्हा आपली भूमिका असते तेव्हा त्या उपक्रमातून निर्जीवता येते.

उपक्रमांमुळे आपल्यातली निर्मितीक्षमता वाढते आणि कामात आनंद निर्माण होतो. मुलांमध्ये उत्साह येतो. पुस्तकांबरोबर, पुस्तकांशी संलग्न अनेक गोष्टी करता येतात आणि मुलांची समज वाढते, दिशा मिळते तोचतोपणा जातो. आपण नीट विचार केला तर उपक्रमांमुळे पाठ्यपुस्तक अधिक फुलून जाते. तेच अपेक्षित आहे. उपक्रमाचे मूल्यमापन इतरांनी करण्याइतकेच आपण आधी करायला हवे. अल्पकालीन उपक्रम असो वा दीर्घकालिक उपक्रम असो ह्यातून काय घडले, काय घडले नाही असा विचार झाला तरच त्या उपक्रमाला अर्थ प्राप्त होईल अन्यथा वेळेचा अपव्यय होईल. बऱ्याच वेळा असे लक्षात येते, की शिक्षकांना काही करावेसे वाटते (हे चांगलेच आहे) पण मुलांच्या दृष्टीने ते व्यक्तिमत्त्व विकास घडवणारे नसते. अशावेळी उपक्रम होतो पण त्याचा अपेक्षित परिणाम होत नाही. अशावेळी मुले कृतिशील होण्याऐवजी शिक्षकच अधिक भाग घेऊ लागतात. उपक्रम कोणत्या वयोगटासाठी सामान्यतः प्राथमिक स्तरावर खूप उपक्रम घेतले जातात. शाळा 'उपक्रमशील' म्हणून ओळखली जाते. माध्यमिक स्तरावर याचे प्रमाण कमी होताना दिसते. वास्तविक शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांवर उपक्रमांची आवश्यकता

असते. इतकेच काय शिक्षकांसाठीही ही गरज असते. त्यामुळे मनातली भीती कमी होऊन आपण मोकळेपणाने काम करू लागतो.

उपक्रमांचे मूल्यमापन कसे करायचे हा मुख्य मुद्दा असतो, याचा विचार ही अनेकांनी केला आहे. मनात आले नि उपक्रम घेतला असे होत नाही. त्याचा हेतू लक्षात घेतला जातो. उपक्रमासाठी साधनांची उपलब्धता, वेळेचे नियोजन, सहभाग, गृहकार्य इत्यादी विचार करावा लागतो तो केला जातो. शालाबाह्य वेळ उपलब्ध करून घेता येईल का? उपक्रमाचे क्षेत्र कोणते? याचा विचार केला जातो. सामान्यतः भाषिक उपक्रम, गणिती उपक्रम, वैज्ञानिक उपक्रम, सामाजिक शास्त्रविषयक उपक्रम, व्यक्तिविकासविषयक उपक्रम अशी क्षेत्रे सामान्यतः ठरवली जातात.

त्याआधी हेही स्पष्ट करू या, की प्रयोगशीलता ही सर्वांना व्यापून असते तशी मुलांशीही असते. यामुळेच त्या त्या गोष्टीत नावीन्य, शोध, बदल, यश-अपयश इत्यादी गोष्टी येतात म्हणूनच मूल्यमापन करण्यासाठी नोंदी ठेवाव्या लागतात. नोंदी कशाच्या ठेवायच्या हे निश्चित करावे लागते. वर जे वर्तमानपत्र निर्मितीचा उपक्रम दिला आहे. त्यातून उच्च उद्दिष्ट असे साध्य झाले, की दोन विद्यार्थ्यांनी मास्टर इन सोशल कम्युनिकेशनमध्ये पदव्युत्तर शिक्षण घेतले, याचा आणि व्यवहाराचा म्हणजे नोकरी मिळवण्याचा संबंध जरी जोडता आला नाही तरी व्यक्तिमत्त्वात बदल झाला, विचार करण्याची प्रक्रिया बदलली.

हाच शिक्षणाचा उद्देश आहे. माणूस समृद्ध होणे. त्यासाठीच वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे उपक्रम सुरू आहेत. त्यांचे कौतुकच आहे.

 **लेखिका निवृत्त शिक्षिका असून
त्या प्रथितयश लेखिका आहेत. त्या
शिक्षण क्षेत्रात अनेक अभिनव उपक्रम
राबवत आहेत.**

Email : renudandekar@gmail.com

आमची उपक्रमशील शाळा

दत्तात्रय सकट, शिरूर, पुणे : ९८२२९५६२०६

कडेलवाडीसारख्या ग्रामीण भागातल्या छोट्याशा शाळेने विविध उपक्रम राबवून राज्यातल्या व देशातल्या शिक्षकांचे लक्ष कसे वेधून घेतले व विविध पुरस्कार कसे प्राप्त केले त्यासंबंधीचा प्रेरणादायी लेख.

‘कडेलवाडी’ शिरूर शहरापासून ११ कि.मी. अंतरावर आहे. या गावच्या शाळेत आज जवळपास दीडशे विद्यार्थी शिक्षण घेतात. यात चार वर्षांपुढील विद्यार्थी अनौपचारिक, औपचारिक शिक्षण घेतात. सरकारी शाळांमध्ये हा प्रकल्प फक्त कडेलवाडी शाळेत तब्बल २० वर्षांपूर्वीच सुरू केलेला आहे. यालाच शाळापूर्व तयारी वर्ग म्हणून आम्ही राबवत आहोत.

सन २००१ मध्ये माझी व माझ्या पत्नी बेबीनंदा सकट यांची बदली कडेलवाडी येथे झाली. यावेळी या शाळेत केवळ ४० विद्यार्थीसंख्या होती. शाळेचा गुणवत्ता दर्जा ‘ड’ होता. कमी विद्यार्थ्यांना वाचता-लिहिता येत होते. आम्ही सन २००१ मध्ये रुजू झाल्यानंतर केवळ ४ महिन्यांत रंगरंगोटी करून शाळेचा चेहरामोहरा बदलला. व्हरांड्यात झाडांसाठी चबुतरे बांधून वृक्षलागवड केली. शिक्षकांनी स्वतःच्या पगारातील रक्कम खर्च करून शौचालय बांधले. वीज जोडणी करून वर्गखोल्या प्रकाशमान केल्या. शाळेला परिपूर्ण गुणवत्ता येण्यासाठी शाळेची वेळ सकाळी ८ ते ६ अशी ठेवण्यात आली. शिष्यवृत्ती, प्रज्ञाशोध, स्पर्धापरीक्षेच्या तयारीसाठी सायंकाळी ७ ते ९ या वेळेत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करू लागलो.

स्वयंअध्ययन, स्वयंशिस्त, विद्यार्थी स्वच्छता या नियमांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करू लागलो. त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढीस लागला. याच काळात आवश्यक असणारी शैक्षणिक साधने, विविध प्रकारची पुस्तके प्रश्नावली याबरोबरच तज्ज्ञ मार्गदर्शकांचे

मार्गदर्शन याचे चित्रीकरण करून चित्रफीत निर्मिती करून दृक्-श्राव्य साधनांद्वारे विद्यार्थ्यांना अध्यापन करू लागलो. Digital Education system ही २००२ सालापासूनच राबवण्यात आली. याच काळात विद्यार्थ्यांचे ‘चावडीवाचन’ घेण्यात आले. त्यामुळे अभ्यासात मागे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर पालकच लक्ष देऊ लागले. हुशार मुलांचा सन्मान ग्रामस्थांसमोर चावडीवाचनातच झाल्याने पालकवर्ग शाळाविकासात हातभार लावू लागला. याचकाळात मुलांकडेच सहशालेय कार्यक्रमाचे नियोजन सोपवले जाऊ लागले. मुलांच्या गीत, गायन, खेळ,

चित्रकला, नृत्य, सामान्यज्ञान या वाढीवर कटाक्षाने लक्ष देऊन त्या गोष्टीत मुले अधिक रस घेऊ लागल्याने १००% उपस्थिती टिकवण्यात यश मिळाले.

सन २००४-०५ मध्ये शाळेला जिल्हा परिषद, पुणे यांचा ‘आदर्श शाळा’ पुरस्कार मिळाला. याच वर्षी एका विद्यार्थिनीने प्रज्ञाशोध परीक्षेत राज्यात यश मिळवले. शाळेचा निकाल १००% लागल्याने विविध वर्तमानपत्रांनी शाळेच्या यशाची दखल घेतली. अल्पावधीत मिळालेल्या यशामुळे उत्साहात सारा गाव शाळेच्या वेगळेपणाचा आनंद साजरा करू लागला.

सन २००५-२००६ मध्ये शिष्यवृत्ती परीक्षेत १० मुलांपैकी चार मुले जिल्हा गुणवत्ता यादीत आली. याच काळात भौतिक सुविधांची बऱ्यापैकी पालकांनी पूर्तता केली अन् याच वर्षी शाळेला ‘स्वच्छ सुंदर शाळा’ पुरस्कार मिळाला. रुपये दहा हजार बक्षीस देऊन गौरविण्यात आले.

५ सप्टेंबर, २००६ साली जिल्हा परिषदेचा सर्वोत्कृष्ट शाळेसाठी असणारा चषक म्हणजे 'अध्यक्ष चषक' कर्डेलवाडी शाळेला मिळाला. बक्षिसातून आर्थिक मदत झाल्याने शाळेचे रुपडे पालटले. अधिकारी, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, पालक, बाहेरील जिल्ह्यातील ग्रामशिक्षण समिती सदस्य, विविध शिक्षणसंस्थेचे पदाधिकारी शाळाभेटी देऊन कौतुक करून शाळेच्या कामकाजात भरभरून मदत करू लागले.

केंद्रशासनाने नव्यानेच 'निर्मळग्राम योजना' आणली. शाळा स्वच्छ सुंदर झाली. आता गावाचे काय? गाव स्वच्छ सुंदर झालाच पाहिजे असा महिलांनी संकल्प केला. आदर्शगाव भेटी साधल्या. हे सारे नियोजन शाळेकडेच असायचे. सारे हात कामाला लागले. बघता बघता विद्यार्थी-शिक्षक ग्रामस्थ लहानथोरांनी वर्षभरात सारा गाव लखव केला. १००% शौचालय बांधकाम व वापर यामुळे गाव हागणदारीमुक्त झाला. २२०० लोकवस्तीच्या गावाने एक संकल्प पूर्ण केला. सन २००६ च्या एप्रिल महिन्यातच केंद्रशासनाकडून आनंदाची बातमी मिळाली. शिरूर तालुक्यातील पहिले निर्मळग्राम होण्याचा बहुमान एका लहानशा 'कर्डेलवाडी' गावाला मिळाला. लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला.

२००६ मध्ये शासनाने सर्वांगीण शैक्षणिक गुणवत्ता विकास कार्यक्रम आणला. त्यातही कर्डेलवाडी शाळा महाराष्ट्रात प्रथम आली. शासनाने शाळेला एक लाख अकरा हजार रुपये बक्षीस दिले. याच काळात एकूण १० मुले शिष्यवृत्तीत राज्य गुणवत्ता यादीत चमकली. या सर्व मुलांचा सन्मान, पद्मश्री आणणासाहेब हजारें यांच्या हस्ते करण्यात आला. शाळेद्वारे हुशार होतकरू विद्यार्थ्यांना सतत प्रेरणा देण्यात येत होती. यापुढे गावातील शैक्षणिक, सामाजिक, कृषिक्षेत्रात विशेष कामगिरी केल्यास प्रेरणा अभियानाने विद्यार्थ्यांमध्ये जिद्द, चिकाटी महत्त्वाकांक्षा निर्माण झाली. शिष्यवृत्ती परीक्षेत यशस्वी, विद्यार्थ्यांचे दरवर्षी गावामार्फत गुणगौरव सोहळे पार पडू लागले. शाळेतर्फे बक्षिसे देऊन त्यांचा सन्मान मान्यवरांच्या हस्ते होत होता. २००८ मध्ये पोलीस आयुक्त श्री. विश्वासराव नांगरेसाहेब यांच्या हस्ते सन्मान

करण्यात आला. खरेतर शिक्षणव्यवस्थेत प्रेरणा अभियान जाणीवपूर्ण राबवले जात नाही; पण कर्डेलवाडी शाळेत दरवर्षी या अभियानासाठी लाखो रुपये खर्च केले जातात. हा निधी ग्रामस्थ, पालक गोळा करतात. त्यातून विशेष कार्य करणाऱ्या विद्यार्थ्याला मोठ्या प्रमाणात बक्षीस दिले जाते. रांगोळी, निबंधस्पर्धा, हस्ताक्षर यात अनेक विद्यार्थी राज्यात अव्वल आलेले आहेत.

कर्डेलवाडी शाळेत बारमाही चालणारे उपक्रम पुढीलप्रमाणे

१) सुंदर हस्ताक्षर २) स्वयंअध्ययन ३) पालक प्रशिक्षण ४) ग्रामसफाई ५) विविध स्पर्धा परीक्षा तयारी ६) आरोग्यतपासणी ७) वनौषधी लागवड ८) क्षेत्रभेटी ९) सणसमारंभ उत्सव साजरे करणे १०) राज्यातील शाळांना गुणवत्तेसाठी मार्गदर्शन ११) आनंदमेळावे १२) इ-लर्निंग कार्यक्रम १३) अवांतरवाचन १४) शाळा - वर्ग सजावट १५) तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन १६) सहशालेय विविध स्पर्धा १७) स्नेहसंमेलन १८) स्नेहभोजन १९) पीक पाहणी व निरीक्षण २०) वीज संकलन २१) विद्यार्थी-विद्यार्थी संवादयात्रा २२) कॅमेरा प्रशिक्षण २३) तंत्रज्ञान ओळख २४) गणित, विज्ञान भाषा कोडी २५) प्रेरणा अभियान २६) चित्र-रांगोळी प्रदर्शन २७) आदर्शपालक सन्मान योजना २८) गरजूंना आर्थिक मदत २९) योगा ३०) मेडीटेशन

यासारख्या अनेक उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांचा भावनिक व सामाजिक विकास झाला आहे. २०१७-१८ वर्षात शिरूर तालुक्यातील १२ शाळा रंगवून बोलक्या केल्या. या शाळांची जवळपास १५ ते २० लाख रुपयांची बचत झाली. विद्यार्थ्यांच्या हाती कुंचला व रंग आल्याने त्यांनी देहभान विसरून १०-१० तास उभे राहून चित्रे रंगवली. मनातील भाव चित्रातून उमटले साऱ्या राज्यात ही बातमी वाऱ्यासारखी पसरली. यातूनच आंबेगाव तालुक्यातील पुनर्वसित 'माळीण' गावची शाळा रंगवण्याची जबाबदारी आम्ही स्वीकारली. तत्कालीन जिल्हाधिकारी दौलत देसाई व पुण्याचे आजचे आयुक्त श्री. सौरभ राव यांनी माळीणची शाळा, अंगणवाडी भिंती व कपाऊंड यांच्या चिमुकल्यांनी रंगवल्या हे पाहून थक्कच झाले.

असे विद्यार्थ्यांचे झपाटलेले काम पाहून आजपर्यंत साडेतीन लाखांपेक्षा अधिक शिक्षणप्रेमींनी भेटी देऊन कामाचे कौतुक केले. या शाळेत शिकणारी २०% खाणकामगारांची मुले, गावातील विद्यार्थी व बाहेरगावाहून येणारे ६०% विद्यार्थी कुणी डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक, पत्रकार, व्यावसायिक कुटुंबातील प्रत्येक स्तरातील विद्यार्थी येथे शिक्षण घेतात. आम्ही गुणवत्तेप्रमाणे कटिबद्ध राहून विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देतो. पालक, ग्रामस्थ प्रामाणिकपणे या शिक्षणप्रक्रियेत सहभागी होऊन शैक्षणिक दर्जा अतिउत्कृष्ट व्हावा यासाठी झटतात.

भेट देणारे अधिकारी औपचारिक, अनौपचारिक शैक्षणिक दर्जाबाबत चर्चा करतात. या सर्व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी या शैक्षणिक कार्याला बळ दिले. पुणे विभागीय आयुक्त यांनी वेळोवेळी भेट देऊन कर्डेलवाडी पॅटर्न हा भारतभर व्हावा यासाठी प्रयत्न करा असा प्रेमळ सल्ला दिला. असे विविध उपक्रम राबवले जात असताना विविध वर्तमानपत्रांनी दखल घेतली. त्यातूनच कर्डेलवाडी शाळेची महिती जगभर पोहोचली त्यामुळे पाश्चिमात्य देशातून अनेक तज्ज्ञांनी शाळेस भेटी दिल्या. एवढेच नाही तर नॅशनल टी.व्ही. सह्याद्री टी.व्ही., आय. बी. एन. लोकमत, एबीपी माझा, सहारा समय यांवर शैक्षणिक गुणवत्तेबाबत मुलाखती झाल्या.

आज कर्डेलवाडी देशाच्या नकाशावर झळकले. यापूर्वी कर्डेलवाडीची ओळख पंचक्रोशीत होती. पण गावाच्या संघटित शैक्षणिक कार्यामुळे देशभर महती पसरली. शासनाचे सर्व पुरस्कार शाळेला मिळाले. गाव आता तंटामुक्त, व्यसनमुक्त शिक्षणाच्या सर्व आघाड्यांवर पुढे आहे. मुलींचे संगोपन, शिक्षण यातही अव्वल आहे. बालिका जन्मदर २०% जास्त आहे. शाळेमुळे गावातील लोकांचे राहणीमान, व्यवसाय, शेती यात परिवर्तन होत आहे. यात शाळा छोटी पण काम मोठे म्हणून परजिल्ह्यातील लोक मुलांच्या शिक्षणासाठी वास्तव्यास आले आहेत. केवळ अभ्यास एके अभ्यास असा विचार न ठेवता त्यांचा सर्वांगीण विकास हेच अंतिम ध्येय आहे.

सौ. बेबीनंदा सकट यांना राष्ट्रपती पुरस्कार तर दत्तात्रय सकट यांना राज्य पुरस्कार मिळाला आहे. समाजाकडून संस्थेकडून जवळजवळ चारशेपेक्षा अधिक

पुरस्कार मिळाले आहेत. हे सारे होत असताना इतर शिक्षण-संस्थेला यातून प्रेरणा मिळावी. देशातील शिक्षणव्यवस्थेत सुधारणा होऊन शिक्षणातील विषमतेच्या भिंती नष्ट व्हाव्यात. ग्रामीण शहरी हाही भेद नष्ट व्हावा. कर्डेलवाडी शाळेत लिंगभेद, विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत तुलनाभेद होत नाही. ज्येष्ठ वर्गातील जसे की इ. ४ थीचे विद्यार्थी लहान वर्गांना शिकवतात. विद्यार्थी आंतरक्रिया मोठ्या प्रमाणात राबवली जाते. निर्वर्ग शिक्षणपद्धतीचा वापर होतो. विद्यार्थ्यांना गटपद्धतीने अध्यापन केले जाते. यामुळे कुठलाही विद्यार्थी अप्रगत राहत नाही. सौम्य मतिमंद गतिमंद, सामान्य विद्यार्थ्यांबरोबर ज्ञानग्रहण करतात.

कोरोना संकटकाळातही विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून ऑक्टोबर २० ते आजपर्यंत शाळा ऑफलाईन चालू आहे. काही काळ ऑनलाईन शिक्षणासाठी चैतन्य सॉफ्टवेअर टेक्नॉलाजीच्या संचालकांनी दीडलाख रुपयांचा डिजिटल संच दिला. खाण कामगारांनीही अॅन्ड्रॉइड एल.इ.डी. टी.व्ही शाळाविकासासाठी दीड लाखांपेक्षा अधिक रक्कम खर्च केली. प्रत्येक व्यक्तीला ही शाळा नसून माझ्या पाल्याचे हसते-खेळते आनंदी गुरुकुल आहे असेच वाटते. अनेकांचे मदतीचे हात आहेत. रोटरी क्लब पुणे विभागातील साऱ्याच जणांनी शाळेला मदत केली.

सन २००६ मध्ये शाळा डिजिटल झाली. २०१३ आयएसओ झाली आहे. व्यवस्थापन गुणवत्तेचे पुरेपूर मापदंड म्हणूनही महाराष्ट्रात परिचित आहे. शासनाच्या निर्धारित अभ्यासक्रमाच्या परिघाबाहेर शिक्षण देणारी ही एक सरकारी शाळा जनमानसात प्रिय झाली असून अनेक जण आजही शाळा भेटीला येतात.

राज्यातील इतर शिक्षकांनी या प्रकारचे काम हाती घेतले आहे. गुणवत्तावाढीसाठी अथक प्रयत्न, प्रयत्नांमध्ये सातत्य आणि वैविध्य ठेवायला, आपल्या मनातला विद्यार्थ्यांबद्दल असलेला प्रेमाचा, जिवाळ्याचा, आपुलकीचा झरा कधीही आटू देऊ नये.

 लेखक ग्रामीण भागातील छोट्याशा गावातील शाळेचे आंतरबाह्य रूप पालटणारे राज्य शासन पुरस्कारप्राप्त शिक्षक आहेत.

Email : dattatryasakat@gmail.com

उपक्रमशील सैनिकीशाळा

दिनानाथ पाटील, ठाणे : १०२९२४१८५५

देशभक्तीने प्रेरित झालेले आणि जे पुढील काळात भारतीय सेनादलात अधिकारी होतील असे आदर्श विद्यार्थी घडवण्याच्या उद्देशाने सैनिकी शाळांमधून विविध उपक्रम राबवले जातात. त्यासाठी, दत्तक-पालक योजना, जन्मदिन वृक्षलागवड, ग्रंथवाचन, आपत्ती व्यवस्थापन, प्रथमोपचार असे अनेक उपक्रम चालवले जातात. यासंबंधी या लेखात विवेचन केले आहे.

महाराष्ट्रातील तरुण लष्करामध्ये मोठ्या संख्येने उच्चपदस्थ अधिकारी व्हावेत या मुख्य उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने निवासी सैनिकी शाळा ही महत्त्वाकांक्षी योजना राबविली. या योजनेअंतर्गत ठाणे जिल्ह्यासाठी शिवनिकेतन ट्रस्ट अंतर्गत स्वर्गीय धर्मवीर आनंद दिवे साहेब यांनी भारतीय सैनिकी विद्यालयाची स्थापना केली. भारत संस्कृतिप्रधान देश आहे. संस्कृतीचे जतन करणे, जोपासणे हे प्रत्येक भारतीयाचे कर्तव्य आहे. अशा संस्कृतीत कार्याचे जतन करताना देशातील भावी तरुणांनी सहभागी होणे आवश्यक आहे. ही देशाची भावी पिढी सुसंस्कृत, निरोगी व बलवान असेल तर देशाला महासत्ता बनवण्यासाठी वेळ लागणार नाही. समाजात आदर्श नागरिक निर्माण करणे, साक्षरता व शिक्षणाचा प्रसार करण्याबरोबरच बलदंड शरीर, निरोगी मन, प्रखर राष्ट्रभिमान असणारी तरुण पिढी घडवण्यासाठी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक, मानसिक व शारीरिक जडण-घडण करणे हेच सैनिकी शाळांचे ध्येय आहे.

महाराष्ट्रातून सेनादलात मराठी युवक केवळ सैनिक म्हणून निवडले जातात. भारतीय सेना दलात अधिकारी होण्याची, अगदी लेफ्टनंट कर्नलपर्यंत निवड होण्यासाठीची शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक क्षमता महाराष्ट्रीय तरुणांमध्ये निर्माण व्हावी, मराठी तरुण सेनादलात सर्वोच्च स्थानापर्यंत पोहोचावा असे स्वप्न ठेवून सैनिकी विद्यालये सुरू करण्यात आली.

निवासी सैनिकी शाळा ह्या भावी नागरिक घडविण्याची केंद्रे आहेत. या शाळांची दिनचर्या प्राचीन गुरुकुल पद्धतीने सकाळी पाच वाजल्यापासून सुरू होते तर रात्री दहा वाजता पसायदानाने दिवे मालवले जातात. शाळेतील विद्यार्थ्यांना शस्त्रास्त्र ज्ञानाबरोबरच मूल्यसंस्कारही दिले जातात.

भावी नागरिक घडविण्यासाठी खालील प्रमाणे विविध उपक्रम राबविले जातात.

दत्तक-पालक योजना

या योजनेअंतर्गत प्रत्येक शिक्षकांकडे १० ते १२ विद्यार्थी सोपवले जातात. त्या-त्या विद्यार्थ्यांचे दैनंदिन

निरीक्षण, मार्गदर्शन, शैक्षणिक प्रगती यांची जबाबदारी शिक्षकांवर असते. विद्यार्थ्यांतील वर्तन- बदलांपासून तर अभ्यासातील प्रगतीपर्यंतच्या आलेखावरून आदर्श शिक्षक हा पुरस्कार दरवर्षी दिला जाऊ शकतो. विद्यार्थ्यांतील उणिवा शोधून शिक्षक या विद्यार्थ्यांना आदर्श विद्यार्थ्यांकडे घेऊन जाऊ शकतात.

जन्मदिन वृक्षलागवड उपक्रम

हा नावीन्यपूर्ण उपक्रम प्रत्येक शाळेत राबवला जावा. शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या शाळेतल्या पहिल्या वाढदिवशी त्याने वृक्षारोपण करावे. सदर वृक्षाला त्या विद्यार्थ्याच्या नावाची पाटी लावावी. शाळेतील त्याचे शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत सदर रोपाचे संगोपन, जतन याची जबाबदारी सदर विद्यार्थ्याची राहिल. सामान्यपणे एक विद्यार्थी सहा ते सात वर्षे शाळेत शिक्षण घेत असतो. एवढ्या कालावधीत रोप छान डेरेदार स्वरूप प्राप्त करते. त्या वृक्षाशी त्याच्या आठवणी व भावना जोडल्या जातात. एका दृष्टीने ते विद्यार्थ्यांची प्रगतीसुद्धा दाखवते. यामुळे पर्यावरण-संवर्धन तर होतेच; परंतु त्याच बरोबर विद्यार्थ्यांची नाळ शाळेशी जोडली जाते. आजच्या जागतिक तापमान वाढीच्या काळात प्रत्येक विद्यार्थ्याने लावलेल्या व संगोपित केलेल्या झाडामुळे पर्यावरण वाचविले जाईल.

ग्रंथवाचन उपक्रम

दररोज सकाळी प्रार्थनेनंतर ग्रंथवाचन उपक्रम राबविणे. सध्या वाचनसंस्कृती विलुप्त होत चालली आहे. मोबाईल व टीव्हीमुळे विद्यार्थ्यांनी अवांतर वाचनाकडे पाठ फिरवलेली आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, महान शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञानी यांवरील प्रसिद्ध ग्रंथांच्या वाचनाने विद्यार्थ्यांवर संस्कार होतील, त्यांना प्रेरणा मिळेल व भावी काळात जबाबदार नागरिक बनवण्यास मदत होईल. पुस्तकांबद्दल आवड निर्माण झाल्याने ते ग्रंथालयाकडे वळतील व आपला हेतू साध्य होईल.

आपत्तीव्यवस्थापन उपक्रम

या उपक्रमाचा फायदा दैनंदिन जीवनात आपत्तींचा सामना करताना होऊ शकतो. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या २१ व्या शतकात अनेक प्रकारच्या आपत्तीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. आपत्ती काळामध्ये बचावकार्य करण्यासाठी योग्य तो जलद निर्णय घेणे आवश्यक असते. आपत्तीतून बाहेर पडण्यासाठी योग्य उपाययोजना करणे गरजेचे असते. नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत कशाप्रकारे निर्णय घेऊन उपाययोजना कराव्यात म्हणून निवासी सैनिकी शाळांमध्ये सुट्टीच्या दिवशी मॉकड्रीलच्या माध्यमातून कृत्रिम परिस्थिती निर्माण करून सराव घेणे काळाची गरज आहे. अतिवृष्टीमुळे येणारा महापूर, भूकंप, वीज कोसळणे, अचानक लागणारी आग, दहशतवाद, दंगल, बॉम्ब स्फोट, अपघात अशा परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे ज्ञान आपत्तीव्यवस्थापन उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना दिले जाऊ शकते.

प्रथमोपचार ज्ञान उपक्रम

आजच्या आधुनिक काळातल्या विद्यार्थ्याला प्रथमोपचाराचे ज्ञान असणे फार आवश्यक आहे. विज्ञानाची प्रगती व गतिशील जीवनात अनेक प्रकारचे अपघात घडण्याची शक्यता असते. जसे किरकोळ अथवा गंभीर भाजणे, सर्पदंश, उष्माघात, कुत्रा चावणे, अपघात अशा परिस्थितीत घटनेचे गांभीर्य जाणून घेऊन विद्यार्थ्यांना प्रथमोपचाराचे ज्ञान हवे. भारतात अनेक घटनांत प्रथमोपचार न मिळाल्यामुळे गंभीर प्रसंग ओढवल्याचे चित्र दिसते. शालेय जीवनातच विद्यार्थ्याला प्रथमोपचाराचे ज्ञान मिळाल्यास तो भावी आयुष्यात अनेकांचे प्राण वाचवू शकतो.

अभ्यासपूरक उपक्रम एनसीसी

एनसीसी सारख्या अभ्यासपूरक उपक्रमातून विद्यार्थ्यांचे चरित्र, शिस्त, धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन, साहस, नेतृत्वगुण, संघटनांचे महत्त्व इत्यादी मूल्ये विद्यार्थ्यांवर रुजवता येतील व तो भावी आयुष्यात कोणत्याही क्षेत्रात गेला तरी प्रशिक्षित व राष्ट्रसेवी नागरिक म्हणून आपले कर्तव्य बजावू शकतो तसेच एक आदर्श नागरिक होऊ शकतो.

जलव्यवस्थापन उपक्रम

या उपक्रमाच्या माध्यमातून पृथ्वीतलावरील पिण्यायोग्य पाण्याचे प्रमाण व त्याचे मूल्य समजावून घरी व शाळेत पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन करण्याचे ज्ञान तसेच वाया जाणारे पाणी झाडांना कशा प्रकारे

दिले जाऊ शकते याचे ज्ञान देऊन विद्यार्थ्यांना जलमित्र ही उपाधी प्रदान करून जलनियोजन व व्यवस्थापन याची ओळख करून देऊन भूजल पातळी वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. 'जल है तो जीवन है' सारखे उपक्रम राबवून पाण्याचे अमूल्य महत्त्व पटवून देणे. पाण्याचा अपव्यय टाळणे, पाण्याचा कार्यक्षम वापर याविषयी जागृती निर्माण करता येईल.

कायदा आपल्या भेटीला

सदर उपक्रमांतर्गत शाळेत वकील, न्यायाधीश यांना आमंत्रित करून विद्यार्थ्यांना रॅगिंग विरोधी कायद्याचे ज्ञान व कायद्याची ओळख करून देता येईल. मानवी जीवनातील कायद्याचे महत्त्व पटल्यामुळे विद्यार्थ्यांना गुन्हेगारी विचारांपासून परावृत्त करून आदर्श नागरिक घडविण्यास मदत होईल.

स्वच्छ शाळा प्रकल्प

स्वच्छतेचे जीवनातील महत्त्व जाणून त्याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये आवड निर्माण करता येईल. स्वच्छ शाळा प्रकल्पांतर्गत वर्ग स्वच्छतेपासून स्वयं स्वच्छतेपर्यंत व परिणामी शाळा स्वच्छतेपर्यंतचा हेतू या उपक्रमातून साध्य करता येईल. महापुरुषांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या निमित्त सुंदर व स्वच्छवर्ग स्पर्धा आयोजित करून स्वच्छ शाळा प्रकल्प राबवता येईल व स्वच्छतेची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवता येईल.

बोलक्या भिंती उपक्रम

शिक्षणक्षेत्रात या उपक्रमाला महत्त्वाचे स्थान आहे. शाळा सजावट, सहशालेय गीते, आदर्श परिपाठ, पाढे, सुभाषिते, राज्ये व देशांची ओळख, थोर नेते, शास्त्रज्ञ यांची फोटोसहित माहिती, सैन्य दलातील विविध पदकांची माहिती, सामान्य ज्ञान, संतांची ओळख, देशभक्तीपर गीते, भारतीय सीमा, नकाशे इत्यादी गोष्टींनी भिंती बोलक्या करून नैसर्गिक पद्धतीने विद्यार्थ्यांचा आपोआप त्यांच्याशी परिचय करून देता येईल.

अशा प्रकारचे विविध उपक्रम राबवून भावी नागरिकांना सक्षम व संस्कारक्षम घडवू शकतो. अशा प्रकारे विविध उपक्रमांच्या साहाय्याने सैनिकी शाळांतून देदीप्यमान भारताची निर्मिती केली जाते.

लेखक भारतीय सैनिकी

विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय,

खडवली पूर्व, ता. कल्याण,

जि. ठाणे येथे अध्यापन करतात.

Email : dmrao3@gmail.com

दूरसंचार सहयोग : व्यक्तिमत्त्व समृद्धीचा मार्ग

योगेश सोनावणे, नाशिक : ९१४५८२५१४४

एकविसाव्या शतकातील कौशल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी शाश्वत विकासाच्या ध्येयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी व एकात्मिक पद्धतीने शिक्षण देण्याची एक नावीन्यपूर्ण पद्धत म्हणजे दूरसंचार सहयोग, त्याबद्दलची विशेष माहिती सांगणारा हा लेख.

मित्रांनो! सध्या कोविड-१९ (साथीचा रोग) सर्व जगात पसरून जगातील सर्व जीवनशैली बदलली आहे. यामुळे शाळा बंद झाल्याच पण शिक्षण सुरू ठेवणे अतिशय गरजेचे ठरले. सन २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने सर्व मानवजातीच्या कल्याणासाठी १७ शाश्वत विकासाच्या ध्येयांची (SDG) घोषणा केली. या १७ शाश्वत विकासाच्या ध्येयांपैकी ध्येय क्रमांक ४ - गुणवत्तापूर्ण शिक्षण (Quality Education) आपणा सर्वांसाठी खूप महत्त्वाचे ठरले आहे. सद्यःपरिस्थितीमुळे प्रत्यक्ष वर्गातील अध्ययन-अध्यापनाची अंमलबजावणी शक्य नाही; परंतु अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया सहज-सोपी करण्यासाठी व दर्जेदार शिक्षणाच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी आपल्याला २१ व्या शतकातील कौशल्ये माहीत असणे आवश्यक आहे. यांपैकी सर्जनशील विचार, चिकित्सक विचार, सहयोग आणि संप्रेषण इत्यादी कौशल्ये शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमांद्वारे सहज-साध्य करता येतात. यामुळेच यातील प्रमुख कौशल्य म्हणजे दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) देखील आपल्या शैक्षणिक जीवनाशी संबंधित आहे.

दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) हा शब्द स्थानिक भाषेद्वारा परकीय भाषेतील (Target Language) दोन व्यक्तींमधील सहकार्याने सांस्कृतिक घटकांचे आदान-प्रदान करण्यासाठी वापरला जाणारा आहे, जिथे दोन सहभागी व्यक्तींमधील संवाद हा

अध्ययन-अध्यापनास मदत करणारा असतो, नियमित आणि अर्थपूर्ण संवादातून सांस्कृतिक विचारांचे आदान-प्रदान होते, त्यात औपचारिक शिक्षण सुरू असते आणि त्यामुळे विशिष्ट कौशल्यप्राप्तीमध्ये सुधारणा करून त्याचे मापन करता येते.

भाषेची क्षमता आणि परस्पर सांस्कृतिक संप्रेषण वाढविण्यासाठी दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) हा एक प्रभावी मार्ग म्हणून उदयास आला आहे. दूरसंचार सहयोगाचा (Telecollaboration) हेतू म्हणजे संगणक-आधारित संप्रेषण (Computer assisted communication) नवशिकाऊ विद्यार्थ्यांमध्ये तृतीय भाषा प्रवीणतेत कोणकोणत्या मार्गांनी लक्षणीय वाढ होऊ शकते, हे तपासून त्याचे परीक्षण करणे हा आहे. दूरसंचार सहयोगाचे (Telecollaboration) उद्दिष्ट म्हणजे विद्यार्थी अनुभवांचे आकलन, त्यासाठीची विद्यार्थ्यांची शिकण्याची प्रेरणा आणि नवशिकाऊ स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये तृतीय भाषेतील प्रावीण्य मोजता येणे, हे आहेत. एक शिक्षक-प्रशिक्षक म्हणून मला अमेरिकेच्या डी लॉस लागोस विद्यापीठ, चिलीकडून दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) प्रकल्पात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. परदेशी भाषा संपादन क्षेत्रात दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) प्रकल्पाच्या परिणामांचा अभ्यास १५ आठवड्यांच्या ऑनलाइन (Virtual) अभ्याससत्रांच्या माध्यमातून पूर्ण करण्यात आला. या प्रकल्पासाठी चिली देशातील इंग्रजी

विद्यापीठातील मिशेल रिमोरेझ, वाणिज्य पदवी हा विद्यार्थी जोडण्यात येऊन ऑनलाईन (Virtual) पद्धतीने १५ बैठकांतून (व्हिडिओ कॉन्फरन्स) आम्हा दोन्ही व्यक्तींमधील आपापल्या देशातील सांस्कृतिक विचारांची देवाणघेवाण करण्यात आली.

हा एक लघु-स्तराचा सांस्कृतिक व शैक्षणिक माहिती आदान-प्रदान करण्याचा प्रयोग होता. यामध्ये झूम मीटिंग ऑपद्वारे सुलभ केलेल्या दोन भाषा (स्पॅनिश आणि इंग्रजी) वापरून दोन व्यक्ती ऑनलाईन सादरीकरणात सामील झाल्या होत्या. संप्रेषण, संस्कृती आणि भाषा शिकणे या परस्परावलंबी संकल्पना आहेत. विविध शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षक यांच्या मते भाषा शिक्षणास ज्ञानप्राप्ती व चर्चेसाठी भरपूर संधी आवश्यक आहेत. परकीय भाषा संपादन तसेच भौगोलिक अंतर असूनही सांस्कृतिक श्रद्धा आणि मूल्ये प्रसारित करण्यासाठी विविध संस्कृतींच्या सदस्यांमधील अर्थपूर्ण संवाद आवश्यक असतात. स्थानिक भाषेचे विद्यार्थी सामान्यतः परकीय (Target Language) भाषेच्या वातावरणात अध्ययन करण्यास पूर्णतः लक्ष्य केंद्रित करू शकत नाहीत. प्रभावी, संप्रेषणात्मक आणि सांस्कृतिक संवादभाषा शिक्षकांसाठी रोजचे आव्हान बनताना दिसतात. यामुळेच दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) यासारख्या प्रकल्पाचा चांगला उपयोग होताना दिसत आहे.

दूरसंचार सहयोग प्रकल्पाचा इतिहास

दूरसंचार सहयोगासारख्या (Telecollaboration) प्रकल्पाचा पहिला प्रयत्न फ्रान्समधील नामांकित शिक्षक सेलेस्टीन फ्रीनेट यांनी केला. त्यांनी आपल्या वर्गातील व्यवस्थापन कौशल्यांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration) सारखे प्रकल्प राबवून पारंपरिक शैक्षणिक अध्यापनात नावीन्यपूर्ण बदल सुरू करून दाखविले. तेव्हा जगभरातील बहुतेक

वर्गखोल्यांमधील संप्रेषणाचा मार्ग म्हणून सहयोगी व्यक्तींमधील भागीदारीतून शिक्षणाचे पहिले प्रयत्न १९२१ मध्ये शोधले गेले. “एकात्मिक पद्धतीच्या शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांनी अधिक जबाबदाऱ्या स्वीकारल्या आणि सहयोगी उपक्रमातून आपली प्रेरणा नैसर्गिकरित्या वाढवली” (कमिन्स अँड सेयर्स, १९९०).

२१ व्या शतकात परदेशी भाषा शिकण्याच्या पाच निकषांपैकी एक म्हणजे परिणामकारक संप्रेषण करणे होय. भाषाशिक्षण व अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट व्यक्तींमधील संवादाची क्षमता, ओघ आणि अचूकता प्राप्त करणे हे आहे. नवीन भाषेचा अर्थ लावण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी विविध संस्कृतींच्या सदस्यांमधील चर्चेसाठी आणि अर्थपूर्ण संवादासाठी विविध संधींच्या स्वरूपात ही उद्दिष्टे आवश्यक आहेत. या उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्यासाठी वर्ग-ते-ऑनलाईन सहभागाद्वारे परिणामकारक संवाद खूप गरजेचा आहे; यामध्ये ‘भाषा फक्त एक साधन नसून ती परिणाम आणि प्रक्रिया देखील घडवून आणण्याचे काम करते.’

या प्रकल्पासाठी मी खालील प्रकल्पाची प्रक्रिया अमलात आणली,

१. प्रकल्पात प्रत्येकी एका तासाच्या १२ ऑनलाईन (व्हिडिओ कॉल) बैठका घेतल्या. यात आमच्यात स्पॅनिश भाषेमध्ये अर्धा तास आणि इंग्रजी भाषेत अर्धा तास चर्चा व्हायची. आम्ही दोन्ही सहभागी व्यक्ती सेवापूर्व व सेवांतर्गत शिक्षण प्रक्रियेतील असून अनुक्रमे इंग्रजी आणि स्पॅनिश भाषा शिकणारे होतो.

२. यात अभ्यासक्रमाचे प्रश्न विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक जीवनासाठी सक्षम बनविण्यासाठी निर्मित करण्यात आले होते; परंतु त्याच वेळी विशिष्ट शब्दसंग्रह आणि संकल्पनांचे एकात्मिक स्वरूपात अनुकरण करण्यात आले; कारण ते संबंधित विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले गेले होते.

३. विद्यार्थ्यांना शब्दसंग्रह आणि संकल्पनांच्या दृष्टीने त्यांचे संवाद स्वतः तयार करण्यास सांगितले होते. सहभाग आणि अचूकतेसाठी सर्व व्हिडिओ कॉल रेकॉर्ड करून परीक्षण करण्यात आले होते.

४. या प्रकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांची भाषा कौशल्ये, सांस्कृतिक ज्ञान आणि परदेशी भाषा शिकण्याची प्रेरणा वाढविणे, त्यांना सक्षम करणे, तसेच कौशल्यप्राप्तीची तपासणी करणे हे होते. यात अमेरिकेच्या डी लॉस लागोस विद्यापीठ, चिली आणि एडवर्ड वॉटर कॉलेज, अमेरिका आणि जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था, नाशिक, महाराष्ट्र, भारत या दोन संस्था सहभागी होत्या.

५. प्रत्येक विषयावरील सर्व घटक, त्यासंदर्भातील प्रश्नोत्तरे यावर ऑनलाईन (Virtual) माध्यमातून चर्चा करण्यात आली. यासाठी अभ्यासक्रम, व्हिडिओ कॉल प्लॅटफॉर्म, वेबकॅम, सेल फोन, लॅपटॉप, मायक्रोफोन आणि हेडफोन्स, झूम मीटिंग व गुगल ड्राईव्ह इत्यादी उपकरणांचा वापर करण्यात आला.

६. स्पॅनिशमध्ये ३० मिनिटे आणि इंग्रजीमध्ये ३० मिनिटे संभाषणे आयोजित केली गेली होती. आमच्याद्वारे काळजीपूर्वक तयार केलेले चर्चेचे प्रश्न आणि सूचना, कार्यपुस्तिकेत (टास्कशीट) घेण्यात आले. ज्यामध्ये साप्ताहिक चर्चेचे विषय, स्वअभिव्यक्ती आणि मुक्त-प्रश्नांचे वर्णन केले गेले.

७. यात एकात्मिक पद्धतीने विविध घटक व संकल्पना ऑनलाईन माध्यमातून प्रत्यक्ष अनुभवता आल्या.

प्रस्तुत प्रकल्पांतर्गत १२ सत्रे अभ्यासक्रम म्हणून व तीन सत्रे मार्गदर्शक सूचना व इतर बाबींसाठी निर्मित केली गेली. फुरसतीच्या वेळेचा सदुपयोग, शैक्षणिक प्रणाली, सोशल मीडिया, प्राणी, हंगाम आणि हवामान, अन्न, घरातील जीवन, सुट्ट्या आणि भेटवस्तू, बहुसंस्कृतीवाद आणि कौटुंबिक दिनचर्या, शहरी जीवन,

मैत्री आणि चालू घडामोडी या विषय घटकांची सत्रांमध्ये विभागणी करण्यात आली होती. या १२ घटकांद्वारा भारत व स्पेन देशांची तुलना करून सहभागी दोन्ही व्यक्तींमध्ये आदान-प्रदान करण्यात आले. यातील प्रश्न शैक्षणिकदृष्ट्या विद्यार्थ्यांची २१ व्या शतकातील कौशल्ये विकसित करण्यासाठी तयार केले गेले होते; परंतु त्याच वेळी विशिष्ट शब्दसंग्रह आणि संकल्पनांची एकात्मिक स्वरूपात तयारी केली गेली; कारण अभ्यासक्रमात त्याचा समावेश होता. विद्यार्थ्यांना आठवड्याच्या सत्रापूर्वी नेमलेल्या विषयानंतर अभ्यास करण्यास आणि चर्चेस योग्य माहिती तयार करण्यास सांगितले गेले. तसेच त्यांना आपल्या आवडीचा विषय संवादाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे, हे सांगून माहितीत सुधारणा करण्याची परवानगी देण्यात आली.

एकंदरीत २१ व्या शतकातील कौशल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी, शाश्वत विकासाच्या ध्येयांची (SDGs) अंमलबजावणी करण्यासाठी व एकात्मिक पद्धतीने शिक्षण (Integrated Learning) देण्याची एक नावीन्यपूर्ण पद्धत म्हणून-दूरसंचार सहयोग (Telecollaboration). हा प्रकल्प नक्कीच फलदायी ठरला आहे. याच उद्देशाने नवीन शैक्षणिक धोरण - २०२० मध्ये यासारख्या नावीन्यपूर्ण शिक्षण पद्धतीचा आवर्जून उल्लेख करून ती अमलात आणण्यासाठी उत्तेजन देण्यात आलेले आहे. आपले विद्यार्थी, शिक्षक व क्षेत्रीय अधिकारी यांच्या सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासासाठी असे प्रकल्प अत्यंत उपयुक्त ठरतील.

 लेखक एस.सी.इ.आर.टी. पुणे येथे
कार्यरत असून राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय
स्तरावर कार्यरत असून तांत्रिक बाबींवर
व शैक्षणिक विषयांवर लेखन करतात.

Email : yogibabo1991@gmail.com

उपक्रमशील शाळा : मुलांचे प्रेरणास्थान

डॉ. दिलीप गरुड, पुणे : ९९६०२५९०८५

साने गुरुजी 'छात्रालय' दैनिक व 'विद्यार्थी' मासिक चालवत. असे उपक्रम ते स्वयंप्रेरणेने चालवत असत. त्यामागची त्यांची प्रेरणा, समाजाविषयी वाटणाऱ्या कळवळ्यातून आली होती. त्याचप्रमाणे इतिहासाशी संबंधित स्थळांना भेटी तसेच समाजात मिसळून, संवाद साधून मुलाखतीचे कौशल्य प्रत्यक्ष वापरून पाहण्याची संधी देणारे उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या विकासात मोलाचे योगदान देतात हा विचार सांगणारा हा लेख.

शाळा, मग ती ग्रामीण भागातील असो नाहीतर शहरातील तेथे जर विविध उपक्रम राबवले जात असतील तर तेथील विद्यार्थ्यांत अमाप उत्साह दिसून येतो. त्या शाळेतील वातावरण चैतन्यदायी असते. विद्यार्थ्यांतील क्रियाशीलता वाढलेली दिसते. शाळांमधील उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांतील सर्जनशीलता विकसित होते. म्हणून अभ्यासाबरोबर अभ्यासपूरक व सहशालेय उपक्रम यामुळे विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास तर होतोच; पण त्यांचे शिक्षणही हसतखेळत व आनंददायी होते. म्हणून शाळांमध्ये सातत्याने विविध उपक्रम राबवणे ही शाळेची व शिक्षकांची जबाबदारी आहे व कर्तव्यही आहे. विविध उपक्रम राबवणारी शाळा ही मुलांसाठी प्रेरणास्थान असते.

शिक्षकांची जबाबदारी

शाळांमध्ये विविध व सातत्यपूर्ण उपक्रम राबवणे ही शिक्षकांची जबाबदारी आहे. शालेय अभ्यासाबरोबर विविध उपक्रम राबवले तर विद्यार्थ्यांचे पाय शाळेत रेंगाळतात. मधूनच पळून जाणे, सतत गैरहजर राहणे, शाळेत जायचे म्हटले की पाय जडावणे, मनावर ताण येणे या गोष्टी होत नाहीत. त्यासाठी शिक्षकांनी उपक्रमशील असणे आवश्यक आहे, मग तो कोणत्याही विषयाचा शिक्षक असो. शिक्षकांच्या मनात नवनवीन उपक्रम स्फुरले पाहिजेत. त्यांच्या कल्पकतेतून नवनवीन

उपक्रमांचे आयोजन झाले पाहिजे. मुळातून शिक्षक उपक्रमशील असणे ही सहजप्रवृत्ती झाली पाहिजे. त्यासाठी मुलांबद्दल व समाजाबद्दल आंतरिक उमाळा असणे आवश्यक आहे.

साने गुरुजी अमळनेरच्या शाळेमध्ये शिक्षक होते, तेव्हा गावात कॉलच्याची साथ आली होती. लोकांना जुलाब, उलट्या होत होत्या. मग डॉक्टरांकडून विद्यार्थ्यांना प्राथमिक प्रशिक्षण देण्यात आले. अशा प्रशिक्षित मुलांची पथके गुरुजींनी तयार केली. ती पथके पाणवठ्यावर थांबून लोकांना मार्गदर्शन करीत. पाणी उकळून व गाळून पिणे कसे आवश्यक आहे ते सांगत. हे काम साने गुरुजींना कुणी सांगितले नव्हते तर समाजाप्रति असलेल्या आंतरिक उमाळ्यातून ते सुचले होते. या उपक्रमामुळे समाजाचे प्रबोधन होऊन रोगाची साथ आटोक्यात आली. त्याचबरोबर मुलांना समाजसेवेचीही प्रेरणा मिळाली. यालाच 'शिक्षण' असे म्हणतात.

तसेच साने गुरुजी छात्रालयातील मुलांसाठी 'छात्रालय' दैनिक चालवत. दररोज पहाटे उठून दोन तास विविध विषयांवर लेखन करून सकाळी ते वार्ताफ्लकावर मुलांना वाचण्यासाठी लावत. हे काम गुरुजी स्वयंप्रेरणेने करीत. त्यासाठी त्यांना जादा मोबादला मिळत नसे. तसेच हे काम त्यांना वरिष्ठांनी नेमूनही दिले नव्हते.

तरीही गुरूजींनी सलग तीन वर्षे 'छात्रालय' दैनिक चालवले. त्यातून मुलांना वाचनाची गोडी तर लागलीच; पण त्यांची मराठी साहित्याची अभिरुची वाढली.

अशाप्रकारे प्रत्येक विषयाचा शिक्षक त्यांच्या त्यांच्या आवडीचे उपक्रम शाळेत राबवू शकेल आणि अध्यापनाबरोबर हे कामही करू शकेल. त्यासाठी विद्यार्थ्यांप्रति प्रचंड आंतरिक उमाळा लागेल.

प्रशासनाचे सहकार्य

मात्र अध्यापनाबरोबर विविध उपक्रम राबवताना वरिष्ठांचे सहकार्य लागेल. उपक्रमांसाठी प्रशासकीय मान्यता लागेल, मग ती सहल असो नाहीतर एखादी क्षेत्रभेट असो. पुन्हा साने गुरूजींचेच उदाहरण देतो. साने गुरूजींनी 'छात्रालय' दैनिक सलग तीन वर्षे चालवल्यानंतर त्यांना 'विद्यार्थी' नावाचे मासिक काढावे असे वाटले. त्यासाठी उपासनी नावाच्या शिक्षकाने स्वतः अर्थसाह्य करण्याचे मान्य केले. तरीही संस्थाचालकांची मान्यता घेणे आवश्यक होते. या छापील मासिकाला संस्थेने लेखी मान्यता दिली. त्यात दोन अटी घातल्या. एक म्हणजे या मासिकात राजकीय भाष्य असणारे लेखन नको; तसेच या मासिकासाठी लागणारे आर्थिक पाठबळ संस्था देणार नाही.

थोडक्यात म्हणजे शिक्षकांनी मुख्याध्यापक, जरूर पडल्यास संस्थाचालक यांच्या मदतीने किंवा संमतीने शालेय उपक्रम राबवल्यास ताण-तणाव वाढणार नाहीत. तसेच वादाचे प्रसंग येणार नाहीत.

परिसरातील उपक्रमांचे आयोजन

आपली शाळा ज्या परिसरात आहे, त्याच्या आजूबाजूला अनेक ऐतिहासिक, सामाजिक, घटना, प्रसंग घडलेली ठिकाणे किंवा वास्तू असतात. तसेच भौगोलिक, नैसर्गिक, पर्यावरणीय ठिकाणे असतात. त्या ठिकाणाची सहल आयोजित करून किंवा त्या ठिकाणाला भेट देऊन मुलांच्या ज्ञानात भर घालता येते. त्यासाठी

शिक्षकांनी थोडी कल्पकता दाखवावी किंवा पाठ्यपुस्तकातील आशयाचा आणि परिसरातील ठिकाणांचा मेळ घालावा. मी येरवड्याच्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयात शिक्षक असताना, येरवडा मध्यवर्ती कारागृहातील कैद्यांसाठी शाळेमार्फत रक्षाबंधनाचा कार्यक्रम आयोजित करित असे. अर्थात या उपक्रमास शालाप्रमुखांची संमती तर होतीच; पण अनेक वर्षे आमचा हा उपक्रम सुरू होता. त्यासाठी कारागृह प्रशासनाची लेखी पूर्वपरवानगी घ्यावी लागे. नंतर परवानगीपत्रात नमूद केल्याप्रमाणे तेवढेच शिक्षक व विद्यार्थीनी घेऊन जात असे. शाळेतील मुली कैद्यांना औक्षण करून राखी बांधत. तो एक हृदय व भावपूर्ण सोहळा असे. नंतर मुलांना कारागृह पहायला मिळे. तेथील सेवक आम्हाला, कोणते थोर भारतीय नेते, कोणत्या कोठडीत होते त्याची माहिती देत असे. तसेच महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात १९३२ चा पुणे करार कोठे झाला ते ठिकाण दाखवत असे. ती माहिती ऐकून मुलांना बरे वाटत असे.

आमच्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस शाळेपासून जवळच, नगर रोडवर 'आगाखान पॅलेस' नावाची देखणी वास्तू आहे. आजूबाजूला भव्य परिसर आहे. तसेच बागबगिच्या आहे. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात महात्मा गांधी, कस्तुरबा गांधी, महादेवभाई देसाई यांना राजकीय कैदी म्हणून तेथे ठेवले होते. इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात या घटनेचा उल्लेख आहे; परंतु मुले स्वतःहून तेथे जात नाहीत; म्हणून आम्ही दरवर्षी एका वर्गाची सहल तेथे नेत होतो. तेथे विद्यार्थ्यांना ४५ मिनिटांची गांधीजींच्या जीवनावरील फिल्म दाखवत तसेच मुले तेथील महात्मा गांधी, कस्तुरबा गांधी व महादेवभाई देसाई यांच्या समाध्यांचे दर्शन घेत. खरं म्हणजे आपल्या परिसरातही अशा घटना प्रसंगांची ठिकाणे-वास्तू असतात. कल्पकता वापरून त्यांचे उपक्रमात रूपांतर करता येते.

प्रासंगिक उपक्रम

काही उपक्रम शिक्षकांना प्रसंगपरत्वे सुचतात किंवा ते सुचले पाहिजेत. जर छोट्या गावात एखादा डॉक्टर असेल तर कल्पक शिक्षक त्यांचे मुलांसमोर आरोग्याविषयक व्याख्यान ठेवून प्रश्नोत्तरे घडवून आणील. एखाद्या तालुक्याच्या गावातील मुलगा परदेशात शिक्षण घ्यायला गेला असेल आणि तो महिन्यासाठी सुटीवर आला असेल तर मोठ्या मुलांपुढे त्याचे व्याख्यान आयोजित करता येईल. तो तेथील शिक्षणासंबंधीचे, प्रवासासंबंधीचे अनुभव सांगेल आणि मुलांना पुढील शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळेल.

मी बिबवेवाडी (पुणे) येथील शाळेत सहशालाप्रमुख असताना, शाळेपुढील पटांगणात वारकऱ्यांच्या दिंड्या उतरल्या होत्या. पुण्यात दोन दिवस पालख्यांचा मुक्काम असतो. तो शनिवारचा दिवस होता. आमच्या शेजारच्या मराठी शाळेला सुटी होती. आमची माध्यमिक शाळा मात्र सुरू होती. सकाळच्या वेळी व्हरांड्यातून मी ते वारकऱ्यांचे दृश्य पाहिले आणि मला एक कल्पना सुचली. मी मुलांना म्हणालो, “अरे, थंडी वाऱ्यात हे वारकरी पायी चालतात. महाराष्ट्राच्या विविध भागांतून ते येतात. त्यांची आर्थिक परिस्थिती सामान्य असते; पण विठ्ठलावरील श्रद्धा असीम असते. तुम्ही त्यांच्याशी बोलावं असं मला वाटतं. तुम्ही त्यांची मुलाखत घ्या.” मग एक मुलगा म्हणाला, “सर, मुलाखत कशी घ्यायची?” त्यावर मी त्यांना सविस्तर माहिती सांगितली. काही प्रश्न सांगितले. नंतर वही, पेन घेऊन वर्गातील ५० मुले वारकऱ्यांची मुलाखत घ्यायला गेली. नमस्कार करून, स्वतःची ओळख करून देत त्यांनी वारकऱ्यांशी संवाद साधला. काही प्रश्न विचारले. त्याची उत्तरे वहीत लिहिली. वारकऱ्यांना अभंग म्हणायला लावले. वहीवरच्या प्रश्नोत्तराखाली त्यांचे नाव, पत्ता, स्वाक्षरी किंवा अंगठा घेतला आणि तासाभरानंतर मुले आनंदाने

उड्या मारत वर्गात आली. त्यांच्या चेहऱ्यावरील आनंद अवर्णनीय होता. आज त्यांना थोडे ‘समाजदर्शन’ झाले होते. मुलाखत कशी घ्यायची याचे प्रात्यक्षिक समजले होते. त्यामुळे ती खूप खूष होती. थोडक्यात काय तर आपल्या शाळेच्या आजूबाजूला किंवा परिसरात अशा संधी येत असतात. त्याचा उपयोग केला तर उपक्रम यशस्वी होतात.

आमच्या पुणे महानगरपालिकेच्या बाबूराव सणस कन्याशाळेने समाजसेवेच्या तासाला मुलींना जवळच्या के.ई.एम. हॉस्पिटलमध्ये पाठवून रुग्णांशी संवाद साधण्यास सांगितले. हा उपक्रम अनेक वर्षे सुरू होता. हॉस्पिटलच्या वरिष्ठांशी बोलून, त्याचे वेळापत्रक बनवले होते. दररोज एकेक वर्ग शिक्षकांच्याबरोबर आळीपाळीने तेथे जात असे. मुली रुग्णांच्या तब्येतीची विचारपूस करीत; त्यांना वर्तमानपत्र वाचून दाखवत; गप्पा मारीत. हा उपक्रम त्यावेळी खूप चर्चेत होता. तुम्हालाही एखाद्या वृद्धाश्रमात, अनाथाश्रमात मुलांबरोबर जाऊन सेवा करता येईल.

मी माझ्या वाचनातले व मी स्वतः राबवलेले काही उपक्रम येथे सांगितले आहेत. आपण सारे शिक्षक चांगले वाचक, अभ्यासक आहात. ध्येयनिष्ठ आहात. सजग आहात. नवीन पिढी घडविण्याची तळमळ तुम्हाला लागली आहे. तेव्हा तुमच्या शाळेत तुम्ही विविध उपक्रम राबवत असताच; परंतु या लेखातून तुम्हाला अजून नवे काही स्फुरले तर मला आनंदच वाटेल. तेव्हा भविष्यातील तुमच्या उपक्रमशील वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा!

 **लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक
असून बालसाहित्य चळवळीत कार्य
करतात. लेखन, कथाकथन, वक्तृत्व
यांची त्यांना आवड आहे.**

Email : dilipgarud@gmail.com

फलकलेखनाद्वारे प्रबोधन : एक उपक्रम

मनोहर बाविस्कर, मुंबई : ९९६९३७८९२४

शालेय परिसरात फळा आपणाला विविध माहिती व ज्ञान देऊन प्रसन्न करता असतो. विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेत मदत करणारे मौल्यवान साधन म्हणजे फळा. या फळाचे शालेय जीवनातील महत्त्व विशद करणारा हा लेख.

मित्रहो,

अगदी लहानपणापासूनच माझ्या शाळेतील शिक्षकांचे फलकलेखन पाहून मी खूपच प्रभावित झालो. फळ्यावरील फक्त शब्दच नव्हेत तर त्यासोबतच्या चित्रांनीदेखील माझ्या मनात घर केले. खडू फळ्यावर टेकवताच समोर येणाऱ्या शब्दांनी मला आकृष्ट केले. त्या शब्दांनी मनाशी संवाद साधला. फळ्यावर उमटत जाणारी अक्षरे आणि चित्रे सारे लहानपणापासूनच मी माझ्या डोळ्यांनी टिपले, हृदयात जपले, जाणीवपूर्वक अनुभवले. फलकलेखनाचे हे रोपटे माझ्या शिक्षकांनी लहानपणीच माझ्या मनात रुजवले. त्याला पुढे खतपाणी घालून त्याची जोपासना करण्याचे काम मी अत्यंत आवडीने केले.

‘शाळा तिथे फळा’ या शब्दांतून शाळा आणि फळा यांचे अतूट नाते आपण सर्वांनी अनुभवले आहे. जसे शिवालयात प्रवेश करताच आधी नंदी मग शिवलिंगाचे दर्शन घेतले जाते. त्याचप्रमाणे शाळेच्या आवारात प्रवेश करताच मनमोहक व आकर्षक फळा हा प्रत्येकालाच प्रसन्न करतो. आताच्या संगणकाच्या युगात आणि डिजिटल क्लासरूमच्या नव्या पिढीचे वर्गातील फळ्याचे आकर्षण कमी होत चालले आहे. फक्त अभ्यास आणि गृहपाठ यासाठीच फळा वापरला जातो. अशी विद्यार्थ्यांची धारणा बनत चालली आहे. प्रत्येक वर्गातील फळ्याचा विनियोग हा पुस्तकीज्ञानाचे आकलन करण्यासाठी होतो. पण जर प्रत्येक शाळेच्या प्रवेशद्वारासमोरील फळा हा जर

आकर्षकपणे रंगांनी चित्रांनी आणि दिनविशेष यांनी सजवला जाऊ शकतो. प्रवेशद्वाराजवळील फळा शाळेत प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रसन्न वातावरणनिर्मिती आणि ज्ञानरूपी अनुभव देऊ शकतो. शाळेतील सर्वच विद्यार्थ्यांच्या बोधप्रक्रियेत मौल्यवान ठरणारे साधन म्हणजे फळा होय. जयंती, पुण्यतिथी, सण, उत्सव, दिनविशेष, प्रासंगिक अशा लेखनात शाळेतील सर्वच वर्गातील विद्यार्थ्यांवर परिणाम घडविणारे प्रभावी कार्य साध्य करण्याचे काम फळा करित असतो. फळा हा एक प्रकारे शाळेचा आरसाच असतो. एखाद्या महान पुरुषाचे अनुभव

बीजरूपातून जर एखाद्या विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणात रुजले गेले तर त्याचे जीवन बदलून टाकण्याची अफाट शक्ती त्या अनुभवातून त्याला प्रज्वलित करू शकते. एखाद्या सुविचाराने त्यांची विचारप्रक्रिया जागी होऊ शकते. विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधणे, त्यांची जिज्ञासा जागी करणे, त्याला बोध करून देणे, वैचारिक बनवणे, चौकस बनवणे, चिंतनशील बनवणे, त्याचा विवेक जागृत करणे, शाश्वताची ओळख देणे इत्यादी कार्ये काळा फलक करत असतो. तो आपले जीवन उजळून टाकण्याचे काम करतो. निर्जीव असूनही तो सजीवांचे जीवन उजळून टाकतो.

कोरोना, लॉकडाऊन कालावधीत प्रदीर्घ सुट्टीचा सदुपयोग करित मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषेत चारशे बोलके फळे चित्र रूपात व सुलेखनाच्या माध्यमातून रंगवण्याचा मी संकल्प केला आणि तो यशस्वीरित्या पूर्णही केला. ‘बोलके फळे’ यामध्ये फक्त सुलेखन न करता अनेक महापुरुष, त्यांचे कार्य,

सामाजिक प्रश्न, भारतीय सण, उत्सव, परंपरा, सुविचार, विविध उपक्रम, या विषयांवर आधारित उत्कृष्ट अक्षरलिपी लेखनाच्या माध्यमातून व चित्ररूपात सुसंस्कारित करण्याचा नावीन्यपूर्ण प्रयत्न केलेला आहे. कल्पकता, कलादृष्टी, रसिकता, शब्दसामर्थ्य, आकर्षक आणि वळणदार अक्षर आणि नेत्रसुखद चित्रे यांचा सुंदर मेळ घालत हे 'बोलके फळे' तुमच्या अंतर्मनाशी संवाद साधतील. त्यावरील शब्द तुम्हाला सामोरे येतील आणि शब्दांच्या सामर्थ्याचा ठसा तुमच्या मनःपटलावर उमटवतील याची मला खात्री आहे.

'बोलके फळे' तुमच्याशी प्रत्यक्ष बोलत नसले तरी ते तुमचे लक्ष वेधतील. तुम्हाला अंतर्मुख करून विचार करायला लावतील. हे समाजप्रबोधनाचे अतिशय प्रभावी माध्यम आहे. तसेच शिक्षणातला अविभाज्य घटकही आहे. खडू, फळा, तुमच्या मेंदूतील कल्पकता आणि तुमच्या बोटातले कौशल्य एकत्रित येऊन तुमच्या विचारांना चालना देणारे आणि तुमच्यातील सुप्त जाणिवांना मूर्त स्वरूप देणारे हे प्रभावी साधन आहे.

आजच्या डिजिटल युगातसुद्धा 'शाळा तिथे फळा' आहेच. 'बोलके फळे' डोळ्यांसमोर किंचित काळ राहत असले तरी तुमच्या मनःचक्षू समोर ते सतत खेळत राहणारे, वाट चुकलेल्यांना योग्य मार्ग दाखविणारे, शिकू पाहणाऱ्यांना चांगले शिकवणारे, संधी देणारे, प्रत्यक्ष तुमच्याशी न बोलता तुमच्या मनमंदिरात सतत प्रकाशणारे दीपस्तंभ आहेत असे मला वाटते.

'बोलके फळे' हा माझा छोटासा प्रयत्न आहे. या बोलक्या फळ्यांची साद तुमच्या कानावर पडेल आणि सुबक वळणदार अक्षरांच्या कोंदणात अभिव्यक्तीच्या अफाट शक्यता असणाऱ्या या अनोख्या आविष्काराचा आपण आस्वाद घ्याल हीच अपेक्षा!

 लेखक प्रगती विद्यालय, बोरिवली,
मुंबई येथे कलाशिक्षक आहेत.

Email : kalakrutiart01@gmail.com

प्रतिषाद...

सप्रेम नमस्कार,

मी 'शिक्षण संक्रमण'ची नियमित वाचक आहे. सप्टेंबर महिन्याच्या अंकातील लेख 'पुस्तकांशी नाते जोडणारे शिक्षण - चीन' हा राखी रानडे यांचा लेख मला खूपच आवडला. मला असे वाटते, की चीनने शिक्षणाची व्यवस्था कुटुंबाचे उदरनिर्वाह व नंतर राष्ट्राची आर्थिक उन्नती याला धरून आखली व त्याचा त्यांना पूर्ण लाभ झाला. कन्फ्यूशियस या महान तत्त्ववेत्त्याने संपूर्ण चीनचे शिक्षणाचे स्वरूप बदलले आणि आज चीन संपूर्ण विश्वामध्ये एक मोठी शक्ती म्हणून पुढारलेला देश आहे. त्यांनी शिक्षणाचे द्वार सर्वांसाठी खुले केले. शिक्षण हेच राष्ट्राच्या प्रगतीचे प्रतीक आहे हे सिद्ध करून दाखविले. तेथील शिक्षणाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे मँडारिन बोली भाषा व हॉनज चित्रलिपी शिक्षकांना येणे अनिवार्य आहे. सोबतच शिक्षकाचे वय पंचेचाळीस वर्षांपेक्षा कमी हवे कारण कमी वयाचे शिक्षक नवीन योजना, शिक्षणपद्धती राबवण्यास व अंगीकारण्यास अनुरूप असतात, असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे. इतर सर्व लेख वाचनीय आहेत.

'शिक्षण संक्रमण'च्या या अंकात अनेक देशांतील शिक्षणपद्धती, त्यांची वैशिष्ट्ये सांगण्यात आली त्याबद्दल आपले खूप खूप आभार व धन्यवाद.

सौ. संध्या गणेश राऊत, शिक्षिका
न्यू इंग्लिश जुबिली कॉन्व्हेंट, मूर्तिजापूर, जि. अकोला

एक अभिनव उपक्रम

अविनाश हळबे, पुणे : ९०११०६८४७२

पालक व विद्यार्थ्यांचे सहकार्य मिळवले आणि त्यांच्या सोयीनुसार ग्रंथालयाची जागा पुस्तके उपलब्ध करून दिली. याचा परिणाम झाला व वाचन-संस्कृती निर्माण करता आली. याविषयी माहिती सांगणारा हा लेख.

जगात अनेक आस्थापना/संस्था यांमध्ये त्यांच्या दैनंदिन व्यवहाराबरोबर, विविध प्रकारचे उपक्रम चालू असतात. त्यातले काही उपक्रम श्रम, वेळ, पैसा, संपर्क (कम्युनिकेशन), ऊर्जा, प्रसिद्धी, ग्राहकहित, आरोग्य, सुरक्षा, पर्यावरण अशा अनेक बाबतीत, त्या संस्थेचा फायदाही करून देतात; परंतु असे असले तरी, हे फायदेशीर उपक्रम बहुतांशी ती संस्था, तो विभाग, ते गाव, यांच्यापुरतेच मर्यादित रहातात. त्यामुळे बाहेरच्या संस्था, समाज आणि काही बाबतीत देशही, अशा उपक्रमांपासून आणि त्यांपासून मिळणाऱ्या फायद्यांपासून वंचित राहातो.

आपल्या शिक्षणक्षेत्रातही असे अनेक उपक्रम निरनिराळ्या शाळा - कॉलेजेसमध्ये चालू असतील, जे इतरही यशस्वीरीत्या राबवले गेल्यास, त्या त्या संस्थेला, राज्याला, देशाला आणि कदाचित जगालाही फायदे होऊ शकतात. काही उपक्रम संस्थेस लगेच फायदा करून देतात, तर काही भविष्यकाळात फायदे करून देतील, असे असतात.

इयत्ता १२वीच्या 'युवकभारती' या पाठ्यपुस्तकात, सन २०१३ पासून मी लिहिलेल्या 'सोयरा वृक्षवल्लींचा!' या पाठाचा समावेश झाल्यावर, माझा 'लेखक आपल्या भेटीला!' हा कार्यक्रम (जुलै २०१७ च्या 'शिक्षण संक्रमण'च्या अंकात याची सविस्तर माहिती आहे), महाराष्ट्र गावोगावच्या ज्युनियर कॉलेजेसमध्ये सुरू झाला, जो सन २०२० पर्यंत चालू होता. कार्यक्रमाच्या वेळी, माझ्या व्याख्यानानंतर अनेकदा तेथील प्राचार्य, अध्यापकवर्ग, मला ते राबवत असलेल्या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांची माहिती देत. असे उपक्रम इतरांनाही कळले तर त्यांचाही फायदा होऊ शकेल, या हेतूने ती माहिती देत आहे.

एक अभिनव उपक्रम मला दहिसर (मुंबई) च्या शैलेंद्र एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयात आढळला. मी तिथे १५ ऑक्टोबर २०१८ला 'लेखक आपल्या भेटीला' या कार्यक्रमात वाचनप्रेरणा दिनानिमित्त प्रमुख पाहुणा म्हणूनही गेलो होतो. त्यावेळी संस्थेचे प्राचार्य श्री. सुदाम कुंभार सर यांनी, त्यांनी सुरू केलेल्या 'पालक वाचन कट्टा' या उपक्रमाविषयी माहिती दिली.

त्यांच्या अनुभवाप्रमाणे अलीकडच्या काळात मुलांचे अवांतर वाचन जवळजवळ संपल्यात जमा झाल्याने, आज जे विद्यार्थ्यांकडून वाचले जात आहे, ते केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते मर्यादित रहाते. आजचा विद्यार्थी हा खऱ्या अर्थाने विद्यार्थी न होता निव्वळ परीक्षार्थी झाला आहे. 'वाचाल तर वाचाल,' 'ग्रंथ हेच गुरू,' 'प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे' वगैरे बोधवाक्ये कितीही चांगली असली आणि त्याबाबत प्रबोधन केले गेले तरी, विद्यार्थी आचरण करताना दिसत नाहीत. या सर्व गोष्टींची खंत संस्थाचालकांच्या मनात अनेक दिवस होती. याबरोबरच स्वामी विवेकानंदांचे वाक्य मनात सतत गुंजत होते. या पार्श्वभूमीवर माझ्या संस्थेचा विद्यार्थी, केवळ परीक्षेत चांगल्या मार्कांनी पास होण्याबरोबर, देशाचा एक सुजाण नागरिक बनावयाचा असेल, तर या तिघांना एकत्र आणूनच पुढे जाता येईल, हे जाणून त्यांनी संस्थाचालकांच्या पाठिंब्याने एक अभिनव उपक्रम सुरू केला, तो म्हणजे 'पालक वाचनकट्टा'.

या उपक्रमात पालकांना हाताशी धरून, प्रथम त्यांच्यात वाचनसंस्कृती रुजवून, त्यांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांत वाचनसंस्कृती निर्माण करण्याचा हेतू होता. यासाठी त्यांनी खालील उद्दिष्टे समोर ठेवली.

* विद्यार्थ्यांचा भाषाविकास आणि व्यक्तिमत्त्वविकास करणे. * पाठ्यपुस्तकांबरोबरच अवांतर वाचन-साहित्याचा आनंद घेण्यास विद्यार्थ्यांना प्रेरित करणे. * पालकांच्या सहभागाने आणि अनुकरणाने विद्यार्थ्यांना वाचनासाठी प्रवृत्त करणे. * विविध मुद्द्यांवर चर्चा घडवून आणून पालकांनाही व्यक्त होण्यास प्रवृत्त करणे. * पालक व पाल्य यांच्यात वाचनाबद्दलचा अनुबंध निर्माण करणे. * ज्ञानसंपन्न आणि माहितीसमृद्ध समाजाची जडण-घडण करणे.

यासाठी प्रथम पालकांना 'वाचते' करणे अत्यंत आवश्यक होते. त्यासाठी त्यांनी पालकांशी संपर्क साधण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला सर्व पालकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले नाही म्हणून पालकसभामधून, पालक-प्रतिनिधींच्या साहाय्याने या उपक्रमांचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच अधिकाधिक पालकांना या प्रवाहात आणण्यासाठी विद्यार्थी प्रतिनिधींचीही मदत घेतली. यातून बऱ्याच पालकांची वेळेची अडचण लक्षात आल्यावर, आठवड्यातून एक दिवस शनिवारी शाळेच्या वेळात त्यांच्या सोयीनुसार ग्रंथालयात त्यांना वाचन करण्यासाठी जागा उपलब्ध करून दिली गेली. शाळेच्या ग्रंथपालांनीही पालकांसाठी विविध प्रकारचे वाचनसाहित्य त्यांच्या आवडी-निवडीनुसार दिले. जनजागृतीसाठी हा उपक्रम काही वर्षे राबवल्यानंतर त्याला विधायक रूप येण्यासाठी दि. १५ जानेवारी २०१७ रोजी 'पालक वाचनकट्टा' या उपक्रमाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. त्यामुळे पुढे प्रत्येक शनिवारी अनेक पालक शाळेत येऊन, निरनिराळ्या पुस्तकांचे वाचन करू लागले. दूर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे पालक बहुदधा मुलांना शाळेत सोडून, इतरत्र वेळ घालवत, आपल्या मुलांना घरी परत नेण्यासाठी शाळा सुटण्याची वाट पहात बसत. अशा पालकांचा वेळही शाळेत वाचन करत बसण्याच्या सुविधेमुळे सत्कारणी लागला आणि वाचनाची आवडही जोपासणे त्यांना शक्य झाले. यानंतर इतर दिवशीही दुपारी १२.३० ते ६.०० या वेळेत पालकांना ग्रंथालयाची सुविधा दिली गेली.

याला बऱ्यापैकी यश मिळून पालकांनी वाचलेली पुस्तके, मासिके यांची नोंद करण्यासाठी पालक वाचनकट्टा रजिस्टर तयार केले गेले. एखाद्या पालकास एकाहून जास्त पुस्तके अधिक काळासाठी हवी असल्यास, ती पालकांना त्यांच्या पाल्यांच्या दैनंदिनीवर नोंदवून देण्याची व्यवस्था केली गेली. याचे पुढचे पाऊल म्हणजे पालकांनी वाचलेल्या साहित्याचे प्रकट वाचन आणि वाचलेल्या माहितीवर चर्चा याद्वारे विचारांचे आदान-प्रदान केले जाऊ लागले. याला अधिक बळकटी यावी म्हणून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासविषयक सवयींबाबतही विचारमंथन केले जाते. तसेच अनुभवी शिक्षकांकडून मार्गदर्शनही दिले जाते. पालकांनी वाचलेल्या पुस्तकांवर पाल्यांसोबत संवाद साधण्यावर अधिक भर दिला जातो. मुलांनाही बोलते केले जाते. एकंदरीत स्वामी विवेकानंदांच्या विचाराप्रमाणे विद्यार्थी, पालक, शिक्षक यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न बऱ्यापैकी यशस्वी होऊ लागला. आपल्या पालकांना वाचताना पाहून, विद्यार्थ्यांनाही वाचावेसे वाटून, वाचनापाठोपाठ घरांमध्ये या दोघांमध्ये वाचलेल्या पुस्तकाबद्दल सुसंवादही होऊ लागला. इतकेच नव्हे तर या दोघांमध्ये नुसती कौतुंबिकच नव्हे तर बौद्धिक जवळीकसुद्धा अधिक प्रमाणात होऊ लागली. यामुळे एकूण वाचनसंस्कृतीत चांगलाच फरक पडत आहे, याचा प्रत्यय लगेचच येऊ लागला. वाचनालयातून पुस्तक वाचण्यासाठी घरी घेऊन जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली.

याबरोबर वर्षातून ६ ते ७ वेळा एका शनिवारी पालक आणि पाल्य यांची एक छोटी सभा घेऊन, त्यात काही पालकांना आपण वाचलेल्या पुस्तकावर, विद्यार्थ्यांसमोर बोलण्याची संधी देण्यात येते. 'वाचन प्रेरणा' दिनानिमित्त आयोजित कार्यक्रमात प्रमुख पाहुण्यांच्या मार्गदर्शनाबरोबर पालकांचा पाहुण्यांशी होणाऱ्या सुसंवादावर अधिक भर देण्यात येतो. (सन २०१८च्या कार्यक्रमात मीही यात खारीचा वाटा उचलला) यातूनच इतर पालकही वाचनासाठी प्रेरित होऊ लागले. एकंदरीत पाहता हा उपक्रम चांगलाच यशस्वी झाला यात शंका नाही.

 लेखक पुण्याच्या टाटा मोटर्स मधून डिजिटल मॅनेजर या पदावरून सेवानिवृत्त झाले असून, विविध विषयांवर लेखन आणि प्रबोधन करतात.

Email : avinash.halbe21@gmail.com

ऑनलाईन शाळा आणि उपक्रम

सुवर्णा देशपांडे, सातारा : ९८८१४४४५६८

‘ऑनलाईन शिक्षणात’ विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग प्राप्त व्हावा यासाठी अनेक उपक्रम राबवले. व्हिडीओ वर प्रार्थना, माजी प्रथितयश विद्यार्थिनीचा ‘नवदुर्गा’ प्रकल्पातून परिचय मे महिन्याच्या सुट्टीत ‘काश्मिरच्या अनोख्या वाटा’ यावर व्याख्याने, पालकांचे प्रबोधन, सूर्यनमस्कार इत्यादींचे व्हिडीओच्या माध्यमातून प्रशिक्षण आकाशकंदिल गणेशमूर्ती बनवण्यासाठी कार्यशाळा अशा विविध प्रकारच्या अभिनव प्रकल्पांतून ऑनलाईन शिक्षण कसे प्रभावी झाले यासंबंधीची माहिती सांगणारा हा लेख.

२३ मार्च, २०२० ज्या दिवशी सगळा देश थांबला. ‘न भूतो न भविष्याति’ असा तो काळ होता. पुढे कित्येक दिवस सर्व जण आपापल्या घरात कैद होतो. बाहेर पडायला परवानगी नव्हती. गर्दीने, वाहनांनी ओसंडून वाहणारे रस्ते सुस्त अजगरासारखे भासत होते. भीतिदायक वातावरण होते. प्रसारमाध्यमे आपले काम रंजकपद्धतीने करत होती. मार्च गेला, एप्रिल गेला. मे सुद्धा गेला तसे तणाव वाढायला लागले. जून महिना केवढा गडबडीचा. शाळा सुरू होण्यापूर्वी दरवर्षी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुण्यामध्ये एक प्रशिक्षण आयोजित करते. ते सुद्धा या वर्षी रद्द झाले. मन खट्टू झाले. विद्यार्थी, शिक्षक बंधू भगिनी भेटणार नाहीत. काय होणार, कसे होणार, शाळाच सुरू झाल्या नाहीत तर? या विचाराने मनाचा थरकाप उडत होता.

पण साधारण जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात आम्हाला संस्थेने मायक्रोसॉफ्ट टीमअप ऑनलाईन स्वरूपात उपलब्ध करून दिले. ते कसे वापरायचे याचे प्रशिक्षण दिले. संस्थेत काम करणारे हजारो कर्मचारी आणि हजारो विद्यार्थी या प्रत्येकाला संस्थेने ह्या ऑपला जोडून घेतले. प्रत्येकाचे स्वतंत्र ई-मेल काढले व पालक, मुलांना हे ऑप वापरण्याचे प्रशिक्षण दिले. ‘ऑनलाईन स्कूल’ चा पहिलाच उपक्रम यशस्वी झाला.

जून महिन्याचे फक्त १५ दिवस हे सर्व शिकण्यासाठी वापरले आणि जुलैच्या पहिल्याच आठवड्यात ९वी आणि १०वीची ऑनलाईन शाळा सुरू झाली. रविवारसकट मुलांना वेळापत्रक देण्यात आले आणि नियमित तासांना सुरुवात झाली ती सुद्धा ऑनलाईन सर्वांसाठीच तो एक अद्भुत अनुभव होता. चुकत - माकत, एकमेकांच्या मदतीने आम्ही शिकत होतो. आमच्या कामात तरबेज होत होतो.

लवकरच दैनंदिन परिपाठ सुद्धा सुरू झाला. सुरुवातीला प्रार्थनेचा यू-ट्यूब चॅनेलवरचा व्हिडीओ शेअर करायचो. नंतर मात्र शाळेत ज्या विद्यार्थिनी प्रार्थना म्हणायच्या त्या आपल्या घरातून व्हिडीओ ऑन करून प्रार्थना म्हणू लागल्या आणि सकाळ, पवित्र होऊ लागली. शालेय वातावरणाची सुंदर निर्मिती झाली. हाही एक सुंदर उपक्रमच होता.

नवरात्र आले. आमच्या उपक्रमशील मुख्याध्यापकांनी माझ्याजवळ एक सुंदर कल्पना मांडली आणि मी भारावून गेले. तीन तासांच्या अवधीत मी शाळेच्या नेत्रदीपक कामगिरी केलेल्या माजी विद्यार्थिनी शोधल्या, त्यांचे नंबर मिळवले आणि ९ दिवसांसाठी नवदुर्गा शोधल्या आणि या नवदुर्गाचा सत्कार व मुलांसोबत त्यांच्या उल्लेखनीय कामागिरीची ओळख असा भरणे कार्यक्रम ठेवला. त्या सर्वांशी मुलाखतद्वारे संवाद साधत मी मुलांपुढे त्यांचा आदर्श ठेवण्याचा

प्रयत्न केला. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या त्या वेळेच्या संचालिका मा. डॉ. शंकुतला काळे यांचा नवरात्रीच्या शेवटच्या माळेला सत्कार घेतला आणि त्यांचा आदर्शित शैक्षणिक प्रवास विद्यार्थी व शिक्षकांपुढे मांडला. आमच्या दोघांच्या संवादातून बहरत गेलेला प्रवास मुलांसाठी आणि आमच्या सर्वांसाठी प्रेरणादायी ठरला.

वर्षभर अध्ययन-अध्यापनाचे काम सुरूच होते. थोडा बदल म्हणून मी इयत्ता आठवीसाठी 'ऑनलाईन पाककला स्पर्धा' आयोजित केल्या. गॅसशिवाय बनवलेली, पौष्टिक पाककृती असा विषय होता. त्याला मुले व मुली यांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. मुलांनी स्वतः पदार्थ बनवले उत्तमरित्या सजवले व परीक्षांपुढे त्यांचे सादरीकरण केले. त्यांची कल्पनाशक्ती, पदार्थांचे नावीन्य हे पाहून आम्हीही हरखून गेलो. विद्यार्थी खूप प्रेश झाले. आळसाचे मळभ दूर झाले असे पालकांचे अभिप्राय मिळाले व आमच्यातही सकारात्मक विचारांची शिंपण झाली.

आणखी कोणते उपक्रम घेता येतील याचा विचार करताना 'पुस्तक परीक्षण' हा नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपक्रम घेतला. सर्वप्रथम आमच्याच शाळेतील माजी शिक्षिका श्रीमती चिडगुपकर मॅडम यांचे व्याख्यान आयोजित केले. मराठी उत्तम शिकविणाऱ्या शिक्षिका अशी ख्याती असणाऱ्या मॅडमनी मुलांना सोप्या भाषेत पुस्तक परीक्षण कसे करायचे हे सांगितले. पुढे असे ठरवले होते, की पंधरा दिवसांत मुलांनी एक पुस्तक वाचायाचे आणि चार विद्यार्थ्यांनी दर पंधरा दिवसांनी येणाऱ्या शनिवारी त्याचे सादरीकरण करायचे. पालक सुद्धा उपक्रमात सहभागी झाले होते. सातारा आकाशवाणीने सुद्धा माझ्या या उपक्रमांची दखल घेतली आणि आठ विद्यार्थ्यांचे 'पुस्तक प्रशिक्षण' सातारा आकाशवाणीवर प्रसारित करण्यात आले. विद्यार्थ्यांना आकाशवाणीच्या स्टुडिओत जाऊन

रेकॉर्डिंग करण्याचा अनोखा अनुभव मिळाला. नवीन पुस्तकांचा परिचय झाला. मिळालेल्या मोकळ्या वेळात त्यांनी चार-पाच पुस्तके तरी वाचली.

ऑनलाईन तास आणि असे उपक्रम यात वर्ष कधी संपले ते कळलेच नाही. एप्रिल महिन्यात विद्यार्थ्यांची टीम ऑपच्या माध्यमातून वार्षिक परीक्षा झाली. शासनाचे यावर्षीचे सुट्ट्यांचे धोरणही अजून माहीत नव्हते. शासनाच्या करीयरच्या वाटांची ओळख करून देणारे ऑपचे नुकतेच उद्घाटन व नोंदणी सुरू झाली होती. यालाच अनुसरून १ मे ते १५ मे आम्ही 'करियरच्या अनोख्या वाटा' ही व्याख्यानमाला आयोजित करूयात का असा मुख्याध्यापकांनी प्रस्ताव मांडला, मी लगेच होकार दिला. शाळेचे असंख्य विद्यार्थी जगभर पसरलेले आहेत. वेगवेगळ्या क्षेत्रांत उच्च पदावर अधिकारी आहेत. डॉक्टर व इंजिनिअर या दोन वाटा सोडून इतर सर्व वाटांची ओळख करून देण्यासाठी वेगळ्या क्षेत्रात करियर केलेले विद्यार्थी निवडले. मर्चंट नेव्ही, आर्किटेक्चर, फार्मसी, पर्यटनक्षेत्र, अवकाश संशोधन, आयआयटी मधील करियर, आयसरचे वेगळेपण तरुण वयात स्वतःचे प्रॉडक्शन सुरू करणारा तरुण उद्योजक, हॉटेल मॅनेजमेंट अशा वेगवेगळ्या करियरची माहिती देणारी व्याख्याने मुलाखती सलग पंधरा दिवस आयोजित केल्या. त्यात 'शिक्षक : एक उत्तम करियर' हा विषय मी मुद्दाम निवडला होता. हुशार, प्रतिभावंत विद्यार्थ्यांनी या करियरकडे वळावे म्हणून केलेला हा एक प्रयत्न होता. संस्कृतच्या नामांकित शिक्षिका सौ. माधुरी कुलकर्णी यांनी विद्यार्थ्यांच्या असंख्य प्रश्नांना उत्तरे देत हा विषय त्यांच्यापुढे मांडला. विद्यार्थ्यांना या करियरच्या १५ व्याख्यानांची टिपणे काढण्यास सांगितली होता. ही व्याख्यानमाला का आयोजित केली आहे, भविष्यात त्यांना याचा काय उपयोग होणार आहे या विषयावर मी स्वतःच आधी विद्यार्थी व पालक यांच्याशी

संवाद साधला होता. ही व्याख्याने पालकांनी आवर्जून ऐकावीत विद्यार्थ्यांचा कल जिथे असेल तिकडेच त्यांना कारीयर करण्याची संधी द्यावी आपली मते त्यांच्यावर लादू नयेत याबद्दलचे प्रबोधनही व्याख्यानातून होत होते. अनेक पालकांनी फोन करून मुख्याध्यापक व माझे आभार मानले. किती दूरदृष्टी ठेवून योग्य वेळी त्यांना मार्गदर्शन मिळाले याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली. व्याख्यानमालेचे वेळापत्रक जाहीर केले आणि शासनाने उन्हाळ्याची सुटी जाहीर केली. पण आम्ही नियोजित कार्यक्रम न बदलण्याचा निर्णय घेतला. सर्व शिक्षकांनी सुट्टी लागलेली असूनही परिचय, सूत्रसंचालन, आभार या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. व्याख्यानमाला सुरू केली आणि पाचव्या दिवशीच माझा रिपोर्ट पॉझिटिव्ह आला. घरातील आम्ही तिघे पॉझिटिव्ह. नाही म्हटले तरी टेन्शन आलेच. लसीचे दोन डोस पूर्ण करूनही पॉझिटिव्ह आल्याने घाबरलो. पण या व्याख्यानांचे नियोजन व आयोजन, यासाठी लागणारे फोन यामध्ये व्यस्त राहिल्याने आणि त्याचवेळी शासनाचे ब्रिज कोर्सचे काम खूप मोठ्या प्रमाणात चालू असल्याने 'करोना' पाहुण्याचे आदरातिथ्य करायला वेळच मिळाला नाही आणि आम्ही सगळे यातून सुखरूप बाहेर पडलो.

परिस्थिती कोणतीही आली तरी आपल्या विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ द्यायचे नाही या विचारांशी आम्ही सगळे ठाम राहिलो. आमच्या वेळापत्रकात शारीरिक शिक्षण, गायन हेही तास होत. शारीरिक शिक्षणाचे शिक्षक व्हिडिओ ऑन करून सूर्यनमस्कार, योगासने उड्यांचे प्रकार विद्यार्थ्यांकडून करून घेत होते. संगीताच्या शिक्षकांनी तर गायनस्पर्धा पण ऑनलाईन घेतल्या. लोकमान्य टिळक जयंती, गुरुपौर्णिमा असे सर्व उपक्रम मुलांनी आयोजित केले. मुलांनीच भाषणे केली, वक्ते ठरवले, सूत्रसंचालन केले. आम्ही

फक्त मार्गदर्शकाच्या भूमिकेत होतो. शाडूचे पर्यावरणपूरक गणपती बनविण्याची, आकाशकंदील बनवण्याची कार्यशाळासुद्धा ऑनलाईनच घेण्यात आली. विद्यार्थ्यांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद!

शाळा म्हणजे पाठ्यपुस्तक शिकविणारी केंद्रे नसून विद्यार्थ्यांसाठी संस्कार केंद्रे असली पाहिजेत. अभ्यासाबरोबरच विद्यार्थ्यांला संवेदनशील नागरिक बनवण्याची जबाबदारी शाळांची आहे. वातावरणात नावीन्य पाहिजे. शिक्षकांची तळमळ पालक, विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचली पाहिजे. नियोजन, आयोजनाचे स्वातंत्र्य प्रशासनाने शिक्षकांना दिले, की शिक्षक त्यांच्या विषयांना पूरक अनेक उपक्रम घेऊ शकतात एक अगदी ताजे उदाहरण. आठ, नऊ वर्षांपूर्वी श्रावण महिन्यात मी माझ्या नववीच्या वर्गात मुलामुलींसाठी मेंदी रेखाटन स्पर्धा आयोजित केली होती. या स्पर्धेत वर्गातील सर्वांनी भाग घेतलाच पाहिजे हाच नियम होता. त्या शनिवारी सर्व मुले मेंदी रेखाटनात दंग होती. 'सकाळ' वृत्तपत्रामार्फत मेंदी रेखाटन स्पर्धा घेतली जाते त्यात तीन वर्षांपूर्वी त्यातल्याच एका विद्यार्थ्याचा राज्यात क्रमांक आला. त्याने सर्वप्रथम मला फोन करून ही बातमी दिली. मलाही सुखद आश्चर्याचा धक्का बसला. एका छोट्या उपक्रमामुळे त्याला याची आवड लागली आणि त्याचा हा छंदच बनला. आपण फक्त पेरत रहायचे शक्य तितके अनुकूल वातावरण देत रहायचे. कधीतरी, कुठेतरी नक्कीच चांगले घडते आणि आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचते.

नवनवीन उपक्रम घेण्यासाठी सर्व शिक्षक बंधू-भगिनींना शुभेच्छा!!!

 लेखिका न्यू इंग्लिश स्कूल सातारा
येथे अध्यापन करतात; तसेच
स्फुटलेखन करतात.

Email : svdmaths@gmail.com

रचनावादी उपक्रमाची मांदियाळी

जगदीश इंदलकर, घाटकोपर : ९३२४३५२११३

‘प्रत्येक मूल शिकले पहिजे’ या ध्येयवादी भूमिकेतून रचनावादावर आधारित वेगवेगळे उपक्रम राबवून अध्ययन-अध्यापन कसे प्रभावी होऊ शकते याचे के.व्ही.के. घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय हे उत्तम उदाहरण आहे. संगीत, कला, खेळ या माध्यमांतून मेंदूची वाढणारी क्षमता, चित्रकलेच्या निरीक्षणांमधून भाषिक विकास, बोलक्या भिंतीमधून अध्ययन, कृतियुक्त अध्ययन, समुपदेशन कक्ष अशा अनेक प्रकल्पांमधून प्रभावी शिक्षण कसे घडले यावर विवेचन करणारा हा लेख.

‘आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्मतप्तं
दुर्दाववद्विविधुराणि च काननानि।
नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यज्जलद सैव तवोत्तमा श्रीः॥

या संस्कृत सुभाषितात सुभाषितकार, सर्वस्वाचे दान देऊन संपूर्णपणे रिक्त झालेल्या मेघास संबोधतो की, सूर्याच्या दाहाने त्रासलेल्या पर्वतरांगांना निश्वस्त करून, जंगलात भडकलेल्या वणव्याला निवांत करून, तसेच हजारो नद्या व महानद्यांना पाण्याने तुडुंब भरून, तुझ्याकडे आलेले रिक्तत्व हीच तुझी सर्वोत्तम संपत्ती आहे, हाच आशय गेली ६५ वर्षे आपल्या अतुलनीय शैक्षणिक कार्याने, के. व्ही. के. घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल आणि कनिष्ठ महाविद्यालय, मुंबई, सत्यात उतरवीत आहे.

विद्यादानाचे अविरत कार्य करणाऱ्या, संकटाच्या झंझावातामध्ये कोलंबसच्या गर्वगीतात म्हटल्याप्रमाणे, ‘अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा किनारा तुला पामराला,’ असे म्हणत दि न्यू सार्वजनिक एज्युकेशन सोसायटी संचलित, के. व्ही. के. घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल आणि कनिष्ठ महाविद्यालय, केवळ घाटकोपरमध्येच नव्हे तर संपूर्ण शिक्षणक्षेत्रात स्वकार्याचा ठसा उमटवीत एकैक यशशिखर पादक्रांत करीत आहे. शाळेचा गौरवशाली इतिहास, विकासपथावरील वर्तमान आणि उज्ज्वल भविष्याकडे पाहताना आज अभिमानाने ऊर भरून येतो. खरे तर के. व्ही. के. घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल इंग्रजी व गुजराथी माध्यमाची अनुदानित शाळा असून, निम्न आर्थिक गटातील बहुभाषिक व बहुधर्मिय असे २२०० विद्यार्थी या शाळेत शिकत आहेत. काही विद्यार्थी हे ‘First Generation of Learner’, असे आहेत. २०१५ पासून

विविध प्रकारे विद्यार्थीवर्गात गुणवत्ता निर्माण व्हावी म्हणून शाळेच्या सर्वच स्तरावर प्रयत्न केला जातो. संस्थाचालक, मुख्याध्यापक, शिक्षक, पालक, विद्यार्थी यांच्यामधील योग्य समन्वय, समर्पण वृत्ती आणि नेतृत्वशैलीच्या जोरावर शाळेने, ‘रचनावादी’ शाळा म्हणून नावलौकिक मिळवला आहे.

मूल स्वतःच ज्ञान निर्मिती करते, प्रत्येक मूल हे वेगळे आहे, स्वतंत्र आहे, अन् शिकू शकते, रोजच्या अनुभवातून शिकू शकते, अनुभव बदलले तर प्रत्येक मुलाचे शिक्षण बदलते, या तत्त्वावर नितांत विश्वास असल्याने विविध प्रयोग केले जातात. ‘कृतिशील स्वयं-शिक्षण’ अशी व्यापक अर्थाने रचनावादाची व्याख्या केली जाते. त्याला अनुसरून प्रगत स्तरावर कृतीचा अर्थ तर्कशुद्ध विचार, समाजाला जोडून विचार, मनन करणे, रवंथ करणे, चिंतन करणे इत्यादी क्रियांचा समावेश होतो. त्यानुसार शाळेत विविध उपक्रम केले जातात.

वास्तविक शिक्षकी पेशाच असा आहे, की जसे आश्रमात गेल्यावर उदात्तच विचार येतात, शिवालयात शिरल्यावर आपोआपच जबाबदारीची, सत्त्वयुक्त वागण्याचीच प्रेरणा होते. श्रद्धा असो किंवा नसो, गंगेच्या दर्शनाने मन विशाल होतेच, यमुनेच्या भेटीने मनात मुरली वाजतेच! तसे आपण शिक्षक झालो या जाणिवेतच एक झेप आहे. विकास आहे. प्रकाश आहे. अशा शिक्षकाचा कार्यस्रोत म्हणजे विद्यार्थी! तो यशस्वी झाला की, शिक्षकाच्या श्रमाचे चीज होते. पालकांनी आपुलकीने आणि विश्वासाने सोपवलेली मुलं उतरोत्तर प्रगतिपथावर कशी जातील, याच ध्यासाने, सातत्याने विषय, आशय, शैली यांचे नावीन्य धुंडाळणाऱ्या व्यवस्थापनाने अनेकानेक नवीन उपक्रमांना उत्तेजन दिले.

उपक्रम - मेंदू आधारित शिक्षण

मेंदू आधारित शिक्षणामध्ये मुख्य उद्देश खेळ, क्रीडा हालचाली, संगीत कला ह्यांच्या साह्याने विद्यार्थ्यांचे मेंदू-पोषण केले जाते. त्यासाठी शाळेतील प्रत्येक मूल कबड्डी, गोठ्या, सागरगोटे, विटी- दांडू, लंगोरी इत्यादी खेळ खेळते. शाळा एका अधिवेशनात असली तरी, दोन मधल्या सुट्या दिल्या जातात, जेणेकरून अधिक हालचाली करता येतील. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे, आयोजित शैक्षणिक नवोपक्रम स्पर्धा २०१९-२० मध्ये प्रस्तुत नवोपक्रमास, नवोपक्रम स्पर्धेत विभागीय पातळीवर द्वितीय पारितोषिक प्राप्त झाले आहे.

चित्रकलेच्या माध्यमातून भाषाविकास

चित्रकलेच्या माध्यमातून मुलांची निरीक्षण क्षमता वाढविण्यासाठी. ढोबळ गोष्टींपासून लहान सहान बारकाव्यापर्यंत अनेक बाबी पाहणे ओळखणे त्यांचे परस्पर संबंध लावणे स्वतःच्या अनुभवांशी ताडून पाहणे, आठवणे, कल्पना करणे इत्यादी कौशल्ये विकसित केली जातात. तसेच विद्यार्थ्यांचा शब्दसंग्रह वाढवून शब्दांचा अचूक वापर करण्याचे भान विकसित केले जाते विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीला चालना देऊन व आस्वाद क्षमता विकसित केली जाते. या नवोपक्रमास महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे, आयोजित शैक्षणिक नवोपक्रम स्पर्धा २०१९-२० मध्ये प्रस्तुत नवोपक्रमास, नवोपक्रम स्पर्धेत विभागीय पातळीवर चतुर्थ पारितोषिक प्राप्त झाले आहे.

रचनावादी वर्कशीट्स

इयत्ता ५ वी ते ८ वी च्या मूल्यमापन पद्धतीत पासून २०१६ कृतिपत्रिकांचा समावेश केला आहे, त्याद्वारे अध्ययन माहितीची निर्मिती करून रचनावादी वर्कशीट बनवल्या आहेत. पहिल्या वर्षी या छापील स्वरूपात होत्या, या सध्या पीडीएफ स्वरूपात विद्यार्थ्यांना सरावासाठी दिल्या जातात.

सहशालेय उपक्रम व दिनविशेष

सर्वसाधारण उपक्रमांबरोबर मंगळगौरी, रक्षाबंधन, संस्कृत-दिन, कालिदास दिन, १४ फेब्रुवारीच्या दिवशी मातृ-पितृदिन साजरा केला जातो, त्याद्वारे विद्यार्थ्यांची भाषिक अभिव्यक्ती संवर्धित होते.

बोलक्या भिंती

मुंबईतल्या बहुतांश शाळा दोन अधिवेशनात भरतात वर्गात प्राथमिक व माध्यमिक दोन्ही विद्यार्थी बसतात. त्यामुळे जिल्हा परिषदेच्या वर्गखोल्या प्रमाणे

रचनावादी वर्गखोल्या रंगीत करताना विविध आव्हाने समोर असतात, अशावेळी शाळेतील व्हरांड्याचा अत्यंत कल्पकतेने उपयोग करून विविध नकाशे, आकृत्या, कृतिपत्रिकेतील जालरेखाचित्र, कथापूर्ती किंवा कथा तयार करण्यासाठी म्हणून रचनावादी रंगकाम करून बोलक्या भिंती साकारल्या आहेत. त्यावर विद्यार्थी समरसतेने काम करतात.

कृतियुक्त अध्ययन

कृतियुक्त अध्ययन आनंददायी वातावरण निर्मिती करते. रचनावादामध्ये वातावरण व अनुभव यांना अत्यंत अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. विविध अनुभव, ज्ञान यांची निर्मिती होते. शैक्षणिक पतंग बनवून विविध आकृत्यांचे आकार कापतात, मोजतात तर शैक्षणिक मुखवट्यांच्या माध्यमातून अभ्यासक्रमातील पात्र जिवंत करण्याचा प्रयत्न करतात. शैक्षणिक पतंग बनवून त्यावर कविता, कोडी निर्माण केली जातात. शैक्षणिक रांगोळी काढताना मुले स्वतःच पाठ वाचून, त्यातील आशय, तथ्य, सिद्धांत रांगोळीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करतात. शैक्षणिक मेहंदीच्या साह्याने अभ्यासात मागे असणाऱ्या मुलींच्या हातावर पाढे, शब्दार्थ, इत्यादी काढले जातात व आनंदाने परत परत त्याचे वाचन केले जाते. मुली ज्याप्रमाणे तन्मयतेने रांगोळी काढतात त्याचप्रमाणे मुलेही काढतात, कोणताही लिंगभेद उरत नाही.

सातत्याने पालकसभा, विद्यार्थी-प्रगतीवर भर, पालकांनाही दरवर्षी ओळखपत्र दिले जाते. पूर्व प्राथमिकचे वर्ग चित्रमय आणि गोष्टीरूप रंगवले असून मुलांना आनंददायी वातावरण निर्मिती करण्यावर भर दिला जातो. काही महिन्यांपूर्वी शासनाने पाणी पिण्यासाठी बेल द्यावी असा जी. आर. काढला आहे, पण रचनावाद अनुसरत असताना विद्यार्थ्यांना अधिक अधिक हालचाली होऊ द्याव्या म्हणून ३ तासिकेनंतर पहिली मधली सुट्टी नंतर २ तासिका, मग जेवणाची सुट्टी व नंतर परत ३ तासिका असे शाळेचे वेळापत्रक असल्याने विद्यार्थी एका जागी जास्त वेळ बसत नाही, त्यामुळे ग्रहणशक्ती वाढते, त्याचप्रमाणे मुलांना जाणवणाऱ्या विविध समस्यांवर सातत्याने विविध संस्थामार्फत प्रशिक्षणे आयोजित केली जातात, स्त्री-पुरुष समानता, या विषयावर काम करणाऱ्या परदेशातील None-in-Three (Ni3) Research Centre या संस्थेने शाळेची निवड पायलट स्टडीसाठी केली आहे.

सहलींचा राजमार्ग बदलताना...

मुलांचे हस्ताक्षर सुधारण्यासाठी हस्ताक्षर तासिका, इंग्रजी विषयाची अवांतर वाचन तासिका लावली आहे, अभ्यासात मागे असणाऱ्या मुलांसाठी रेमीडियल वर्ग घेण्यात येतात व त्यासाठी बाहेरूनही शिक्षक बोलावले जातात. हल्ली सगळीकडे रिसॉर्टमध्ये पिकनिक जातात, मात्र हा ट्रेंड बदल्याण्यास शाळेने पुढाकार घेतला आहे, गेल्या वर्षी पुणे येथे शनिवार वाडा, केळकर व रेल्वे म्युझियम पाहण्यासाठी मुले गेली होती तर त्या वर्षी किल्ले शिवनेरी व साखर कारखाना येथे सहली आयोजित करण्यात आल्या होत्या व त्यास खूप छान प्रतिसाद होता, शाळेने उचललेल्या या पावलांचे अनुकरण घाटकोपर मधील इतरही शाळा करीत आहेत.

SWOT

शाळेतील प्रत्येक मुलाची बलस्थाने (S), कमतरता (W), संधि (O) आणि आव्हाने / अडथळे (T/C) यांचा अभ्यास शिक्षक करतात व त्याला जाणवणाऱ्या आव्हानांना प्रेरणादायी विविध संधी उपलब्ध करून दिल्या जातात.

KVK APP

KVK School Application च्या साहाय्याने दैनंदिन अभ्यास, गृहपाठ, स्वाध्याय विद्यार्थ्यांच्या घरी मोबाईल वर पाठवले जातात.

ई-लायब्ररी

मुलांचा स्क्रीनकडे असलेला ओढा लक्षात घेऊन, शाळेत ई-लायब्ररी सुरू करण्यात आली आहे. पारंपरिक ग्रंथालयाबरोबरच या ग्रंथालयात तंत्रस्नेही मुलांची वाचनाची आवड वाढावी, म्हणून अनेक ई बुक्स तसेच ऑनलाईन वर्तमानपत्रे ऑनलाईन उपलब्ध आहेत, त्याचा ॲक्सेस शाळेतील सर्वच मुलांसाठी असतो. ग्रंथालय तासिकेला वेळापत्रकाप्रमाणे मुले जातातच शिवाय फ्री पीरियड, मधली सुट्टी, शाळेनंतरही विद्यार्थी या ग्रंथालयाचा वापर करीत असतात.

गुगल क्लासरूम

प्राजक्ताचे रोप इवले, लावले शाळेच्या अंगणात, त्या इवल्या पानांनी, बहरायचे ठरवले मनात रोज रोज त्या पहिले, साठवले डोळ्यांत, रोज रोज पाणी दिले, दिली ऊब ही उन्हात, अन् एके दिवशी कळ्या भरल्या कोंबात माझ्या शाळेच्या बागेत बहरला पारिजात!

अशाप्रकारे के. व्ही. के. शाळेत आगळ्या वेगळ्या उपक्रमांचे प्राजक्त फुलवले आहेत, त्याला शाळेतील सर्वांनीच स्नेहजलाचे सिंचन केले आहे, म्हणूनच शाळा आपले आगळेपण जपत राहिली आहे. विद्यार्थी केवळ पदव्यांचे जिने चढणारा परीक्षार्थी बनू नये, तर आत्मनियमनाची कला अवगत असलेला, वीरवृत्तीने आणि आत्मविश्वासाने आधुनिक जगात प्रवेश करणारा, ज्ञानाच्या अनंतत्वाचे ज्ञान झाल्याने ज्ञानाची अखंड उपासना करणारा, दृढनिश्चयी, निर्भय आणि अंतर्धामी पूर्ण बहरलेला विद्यार्थी घडवायचा आहे, त्यासाठी संगणक प्रयोग शाळेबरोबरच CSR प्रकल्पातून दोन सुसज्ज गुगल क्लासरूम तयार करण्यात आल्या आहेत, यात गुगल ३०-Chrome-Books विद्यार्थी हाताळतात व गुगल शिकतात, विविध भाषांमध्ये अनुवाद कौशल्ये, गुगल फॉर्म, स्प्रेडशीट, गुगल doc इत्यादीचा सफाईदार वापर करतात.

कोविड-१९ सुरू होण्यापूर्वीच गुगल क्लासरूमचा वापर करण्यास सुरुवात झाली असल्याने ऑनलाईन टू ऑफलाईन शाळा सहजगत्या परिवर्तित करता आली!

ART Based Therapy

काही अप्रगत विद्यार्थ्यांसाठी Art Based Therapyचा उपयोग खूप यशदायी ठरला आहे. Visual Arts Drama Rhythm ह्या माध्यमांचा या Therapy मध्ये उपयोग केला जातो. ह्या Therapy मध्ये मुलांच्या पातळीवर आता आहेत ते स्वीकारून त्यांना पुढे जाण्यासाठी उपयुक्त वातावरण निर्माण केले जाते. मुलांचे कोणतेही क्लिष्ट विश्लेषण न करता मोकळे पाणाने अनुभव घेता येतो. त्यातून अगदी सहजपणे विकास होऊन एक समृद्ध परिपक्व व्यक्तिमत्त्व साकारले जाते.

समुपदेशन कक्ष

समुपदेशन ही अशी एक प्रक्रिया आहे, की ज्यात मुलांच्या आंतरिक मनाचा आढावा घेऊन त्यांना येणाऱ्या समस्यांची कारणे शोधून त्यावर उपाय शोधणे भविष्यातील त्यांचा मार्ग सुकर करणे ही उद्दिष्टे ठेऊन मुलांबरोबर काम केले जाते. यामध्ये प्रथमतः वर्गातील कमी गुण मिळणारी मुले, वर्तणुकीतील समस्या जसे खोटे बोलणे, चोरी करणे, अपशब्द बोलणे, मस्ती करणे, इत्यादी. त्याशिवाय अभ्यास न करणे, लक्षात न राहणे, वह्या अपूर्ण असणे, अक्षर चांगले नसणे

इत्यादी मुलांना वर्गशिक्षिकेच्या माध्यमातून शोधले जाते. त्यानंतर समुपदेशकाकडून मुलांचे शैक्षणिक असेसमेंट केल्यानंतर त्यांच्या समस्येनुसार समुपदेशन केले जाते. यामध्ये मुलांच्या समस्येची तीव्रता पाहिली जाते. ज्यासाठी मुलांना मानसशास्त्रीय प्रमाणपत्रासाठी सरकारी रुग्णालयात पाठविण्यात येते. ज्याद्वारे हे समजते, की मुलांना अध्ययन अक्षमता, गतिमंदता, मतिमंदता, ए. डी. एच. डी., स्वमग्नता, मानसिक आजार (डिप्रेशन, नेगेटिव्ह विचार, आत्महत्येचे विचार) इत्यादी ह्या कारणामुळे मुलांना अभ्यासात अडचणी जाणवतात आणि ते अभ्यासात मागे पडतात. याद्वारे मुलांना शासनामार्फत ज्या सोयी सवलती दिल्या जातात, जेणेकरून त्याचा अभ्यास सहज होतो आणि विशेष पद्धतीने शिकण्याचे तंत्र अवगत होते. ज्याद्वारे ते आपले शिक्षण पूर्ण करू शकतात. त्याशिवाय ज्या मुलांना वर्तणुकीच्या समस्या आहेत त्यांच्यासाठी वर्तनोपचार तंत्राचा वापर केला जातो. त्यांच्या वर्तणुकीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न समुपदेशनात केला जातो. समुपदेशनाद्वारे पालकांच्या समस्यांचे निराकरण केले जाते.

* २०१६-१७ मध्ये शिक्षण निरीक्षक बृहन्मुंबई उत्तर, यांकडून कडून माध्यमिक विभागास आदर्श शाळा, तर मनपा शिक्षण विभागाकडून कडून १८-१९ व १९-२० मध्ये प्राथमिक विभागास आदर्श शाळा पुरस्कार प्राप्त झाला आहे. * दरवर्षी 'ध्रुवा' नावाचा शाळेचा वार्षिक अंक छापला जातो, ज्यात शाळेच्या उपक्रमांचा सर्व लेखाजोखा तसेच मुलांचे साहित्य छापले जाते, हा अंक प्रत्येक मुलाला दिला जातो, या वर्षीच्या वार्षिक अंकाचे विषयसूत्र होते. वाचन कौशल्य! * स्वतंत्र गायन शिक्षक, Housekeeping System, Fire Alarm आणि Mock Drill बँड पथक असे विभाग आहेत. * शासकीय मध्यान्ह भोजनाबरोबरच शाळेत उपहारगृह आहे, पण त्यात वडा, समोसा असे तेलकट पदार्थ नसून आवार्जून उपमा, पोहे, इडली, असे सकस आहार देणारे पदार्थच ठेवले जातात. * पूर्वप्राथमिकच्या पालकांची रांगोळी स्पर्धा, समूहनृत्य स्पर्धा आयोजित केली जाते, ज्यायोगे शाळेशी भावबंध निर्माण होईल. * राष्ट्रीय कला

महोत्सव, शिष्यवृत्ती परीक्षा, विज्ञान प्रदर्शने, विभागीय पातळीवरील सहाशालेय उपक्रम यांमध्ये विद्यार्थ्यांनी अनेक पारितोषिके पटकावली आहेत. * विविध क्रीडास्पर्धांमध्ये विद्यार्थी सहभाग घेत असतात. * होमी भाभा विज्ञान परीक्षेचा अभ्यास केंद्र माजी विद्यार्थी लोकसहभागातून सुरू करण्यात आला आहे. * रचनावाद माध्यमिक विभागात कसा आणावा, यावर विशेष काम म्हणून याची दखल घेऊन शालेय शिक्षण व क्रीडा विभागातर्फे आयोजित शिक्षणाच्या वारीत २०१८-२०१९ मध्ये शाळेच्या स्टॉलची निवड झाली होती.

कर्तृत्ववान माणसाचे वैभव दिसते, त्या ऐश्वर्याच्या मागे दडलेला अंधारला छेद देऊनच माणसे मोठी होतात, हाती शून्य असताना अथक परिश्रमाने शून्यातून विश्व निर्माण करतात, हाती काही नसताना जिद्द, चिकाटी व अपार मेहनत यांच्या बळावर के.व्ही.के. घाटकोपर स्कूलने ही विकासवाट प्रकाशमान केली आहे.

प्रत्येक मूल शिकले पाहिजे, ही संस्थापक कै. चंदूबाई शहा यांनी तळमळ आजही शाळेच्या प्रत्येक योजनेत दिसते आहे. शाळेचे चेअरमन श्री. नितेश भन्साळी, संस्थेचे कार्यकारी सचिव, श्री. जे. व्ही. शहा यांच्या भक्कम पाठींब्यामुळे, ६५ वर्षांची समर्पित अविरत शिक्षणसेवा व अचल कार्यनिष्ठा याचाच जणू आविष्कार म्हणजे शाळेची ही यशोगाथा! 'शिक्षण म्हणजे माणसातील पूर्णत्वाचा आविष्कार होय!' हे स्वामी विवेकानंदांचे विचारधन उराशी बाळगून भारताची तंत्रज्ञानाधिष्ठित नवी युवा पिढी घडविण्याचे, असिधाराव्रत आचरून, एका नव्या क्षितिजाकडे घेऊन जाणाऱ्या शाळेला लक्ष लक्ष शुभेच्छा!

लेखक संस्कृत, शिक्षणशास्त्र, व प्राचीन भारतीय व्यवस्थापनशास्त्राचे अभ्यासक, संशोधक व के.व्ही.के.घाटकोपर सार्वजनिक स्कूल आणि कनिष्ठ महाविद्यालयाचे प्रयोगशील मुख्याध्यापक आहेत.

Email : indalkar.jagdish@gmail.com

उपक्रमशील कनिष्ठ महाविद्यालय

अंजली पेंडसे, मुंबई : ९८२०४८८५५०

बऱ्याच वेळा विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद मिळवणे ही मोठी समस्या शिक्षकांपुढे असते. अशावेळी त्यांच्या भावनांना मोकळीक देणारे उपक्रम विलक्षण प्रभावी ठरू शकतात. अशा उपक्रमांच्या माध्यमातून उदाहरणार्थ, 'गाणे मनातले' इत्यादी साहित्य व गीतांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांशी संवाद कसा साधता आला याचा रोचक वृत्तांत सांगणारा हा लेख.

मागील वर्षी कोरोना काळात आपण शिक्षक जेव्हा ऑफलाईनकडून ऑनलाईनकडे वाटचाल करत होतो तेव्हाच आमच्या विद्यार्थिनी विविध कौटुंबिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि मुख्य म्हणजे मानसिक दडपण अशा गोष्टींना सामोऱ्या जात होत्या. ऑनलाईन क्लास जॉईन करण्यासाठी मोबाईलची उपलब्धता, डेटा पॅक, घरातील अनेक भावंडांच्या वाट्याला येणारा मोबाईलचा स्लॉट या सर्वांतून कॉलेज जॉईन करणे म्हणजे तारेवरची कसरत. कधीमधी क्लास जॉईन करू शकणाऱ्या विद्यार्थिनी तर “गुमसुम गुपचूप.” खूपदा त्यांच्याशी बोलून रेशननी पाठ्यपुस्तके वाटप, पीपीटी शेअरिंग फी ची सोय अशा शक्य त्या गोष्टी आम्ही करण्याचा प्रयत्न करत होतो. पण सतत एक गोष्ट खोलवर जाणवत होती, की आमच्या विद्यार्थिनींची कळी काही खुलत नव्हती. मुली गुमसुम गुपचूप होत्या. एक प्रकारची बेचैनी मनात दाटून राहिली होती आणि एक दिवस “खुल जा सिमसिम” झाले. आमच्या टीम आयडियाला यावर उपाय म्हणून दोन उपक्रम सुचले. चला जाणून घेऊया या उपक्रमाबद्दल विद्यार्थिनींना बोलते करणारी आमची गपशप सेशनस ‘मुझे कुछ कहना है’ आणि ‘गुन गुन गुनारे गुन गुन गुनारे’ अर्थात आमची Sunday song....

आमच्या अंजुमन-इ-इस्लाम कनिष्ठ महाविद्यालय, बांद्रा मुंबईच्या उपक्रमांचा प्रारंभ झाला जुलै २०२० पासून. आमचा जुलै महिन्यातील विषय होता ‘मेरी खिडकी से मेहसूस होती बारीश’ पहिल्या गप्पांमध्ये काही मोजक्याच मुलींनी आपल्या आठवणी, कथा, कविता, शायरी, पावसात भिजलेले प्रसंग, पाऊस आणि फजितीचे अनुभव सांगितले. या पुढील रविवारी ‘गाणे मनातले’ या सदरात आम्ही एकत्र एक गझल ऐकली. ‘वो कागजकी कश्ती वो बारीश का पानी.’ १९८० मधील सुदर्शन फकीर यांची जगजीत सिंग यांनी गायलेली गझल.

आपणा सर्वांना सांगायला आनंद वाटतो. हे गाणे ज्या ज्या घरात वाजले त्या त्या घरातील आज्ञी आजोबा यात सामील झाले. आमच्या वर्गातील झोयाने तर फोन करून सांगितले, मॅडम या गाण्याने आमच्या घरात खूप गुपिते उघड केली. आमच्या आज्ञी आजोबांचे बालपण, त्यांच्या पावसातील क्रामती, त्यांनी तरुणपणी चोरून बघितलेले सिनेमे, त्यातील पाऊसगाणी. घरचा माहोल अगदी ‘बारीशाना’ झाला.

ऑगस्ट महिना देशभक्तीपर गाणी आणि गोष्टींचा होता. देशाच्या सीमेवर लढणाऱ्या सैनिकांना आपण राख्या पाठवू शकतो हे मुलींना नव्यानेच कळले. सप्टेंबरचे ‘गपशप सेशन’ आम्ही हिंदी दिवसाच्या मुहूर्तावर १४ सप्टेंबर रोजी केले. आमच्या विद्यार्थिनींनी कबिराचे दोहे शायरी. निवडक कविता आणि मुन्शी प्रेमचंद यांच्या भावुक कथा सांगितल्या. याचा मुख्य परिणाम म्हणजे खूप सान्या मुलींनी मोकळेपणाने शिक्षकांशी संवाद साधला. सप्टेंबर महिना येऊनही खूप जणी पाठ्यपुस्तके घेऊ शकल्या नव्हत्या. मग काय ऑनलाईन ट्रान्सफरने शिक्षकांनी निधी गोळा केला. कोरोना बंदीतही आमच्या सेविका झुलेखा आपा विविध दुकानात जाऊन पुस्तके घेऊन आल्या. काही मुलींचे पालक पुस्तके घेऊन गेले तर काहींना घरपोच देण्याची व्यवस्था केली. या मोकळ्या संवादामुळे आम्ही जवळ जवळ १५ गरजू विद्यार्थिनींना सर्व पुस्तके आणि वहा पोहोचवू शकलो. त्या वेळचे गाणे होते “हिंदी हिंदुस्तान की धडकन.”

हा संवाद आम्हाला सहसंवेदना जाणण्यासाठी नक्कीच उपयुक्त ठरत होता. ऑक्टोबरच्या गपशप चा विषय होता ‘Safe Disposal of Masks. या वेळी आम्ही चर्चा केली वापरलेले मास्क सुरक्षित पणे कसे Dispose करावे या बद्दल. या महिन्याचे गाणे होते ‘स्वच्छ भारत का इरादा कर लिया हमने.’ नोहेबर महिना काही खासच होता. आमच्या गपशप गटात

भरपूर वाढ होऊ लागली. विद्यार्थिनी मोकळ्या होऊ लागल्या आणि त्यांना व्यक्त होण्याची संधीही चालून आली. निमित्त होते महाराष्ट्र सरकारचा 'पक्षी सप्ताह'. ५ नोव्हेंबर श्री. मारुती चितमपल्ली जन्मदिवस ते १२ नोव्हेंबर सलीम अली सरांचा जन्मदिवस. दोघेही पक्षी प्रेमी एक्स्पर्ट. संपूर्ण आठवडा आमच्या विद्यार्थिनी कथा, पोस्टर, कविता अशा माध्यमातून व्यक्त होत राहिल्या. आता आम्हाला एक्स्पर्टची गरज भासली. डॉ. स्मिता पानसरे आणि डॉ. विनोद नारायणे यांनी आमच्या उत्तम विद्यार्थिनींची निवड केली. E-certificate देऊन आम्ही त्यांच्या व्यक्त होण्याला प्रोत्साहन दिले.

या वेळी आमच्या विद्यार्थिनींच्या मुक्त विहाराला साजेसे Sunday Song होते 'पंछी बनू उडती फिरू मस्त गगन में...' आता आम्हा सर्वांना जाणवले आमच्या या गुमसुम कळ्या खुलू लागल्या. विद्यार्थिनींच्या विचारांची भरारी उंच जाऊ लागली आणि त्यांचा Internal Exam. मधील सहभाग आणि परफॉर्मन्सही सुधारला. डिसेंबर जवळ येताच मुलींनीच विषय ठरवला 'How I can be Santa for my grand parents?' आणि त्यासाठी करण्यासारखे बरेच काही सुचवले सुद्धा. जसे आज्जी-आजोबांशी गप्पा, त्यांना You tube वर आवडीचे जुने कार्यक्रम दाखवणे, त्यांच्याशी एखादा बैठा खेळ खेळणे इत्यादी. आता त्यांना संवाद साधावा असे वाटू लागले होते. गाणेही तसेच साजेसे निवडले 'दादी अम्मा, दादी अम्मा मान जाओ.'

आता आमच्या विद्यार्थिनी मोकळेपणाने व्यक्त होऊ लागल्या. मग तर जानेवारीमध्ये आम्ही भारताची आभासी सफर करायचे ठरवले. यावेळी गपशपमध्ये आम्ही बोललो भारतातील विविध सण आणि त्यानिमित्त केली जाणारी पक्वान्ने यावर. आमच्या हौशी पालक मंडळींनी तर त्या त्या प्रांतातील पक्वान्न घरी करून त्यांचे फोटो पाठवले. आम्ही सर्वांनी त्या रुचकर पदार्थावर आभासी मिटक्या मारत ते फस्त केले. आणि यावेळचे गाणे होते Ras Mark B यांचे Nutri-Diet वरचे चक्क रॅप Song. तुम्हीही हे गाणे नक्की ऐका हं. आमच्या या उपक्रमाचा हा संगम होता नव्या जुन्या विचारांचा.

कॉलेज म्हणजे प्रेम की प्रेमाला विरोध? आमचा फेब्रुवारीचा विषय होता 'Love Yourself' या वेळी आम्ही १०० अशा गोष्टींची यादी केली ज्यासाठी

आपण मस्त जगले पाहिजे, फिट राहिले पाहिजे आणि गाणे होते 'FIAT होगा इंडिया'. मार्च महिन्यात भारतातील नागरिकांना कोविड लस उपलब्ध होऊ लागली तेव्हा त्याचे कोविन ॲप वर रजिस्ट्रेशन, लस केंद्रांची माहिती, इत्यादी सांगण्यासाठी आमच्या गपशपमध्ये सामील झाली. प्रवीण गांधी लॉ कॉलेजची विद्यार्थिनी आभा पेंडसे आणि तिच्या विद्यार्थिनी मैत्रिणी त्यांच्या भागात हे काम करत होत्या. आपल्या स्मार्ट फोनचा उपयोग आपण समाजस्वास्थ्यासाठी कसा करावा हे आम्ही शिकलो आणि गाणे होते 'अभि तो व्हॅक्सीन शुरू हुवी है.' ह्या गपशपमुळे कोविड लसीसंबंधी बऱ्याच शंका दूर झाल्या. खूप साऱ्या पालकांना लस घेण्याचे आवाहन करण्यात आले. एप्रिलमध्ये परीक्षेचे वेध लागले. परीक्षा ऑनलाईन, की ऑफलाईन हा मूळ मुद्दा होता. सर्वानुमते असे ठरले की आपण दोन्ही प्रकारच्या परीक्षांसाठी सज्ज रहावे आणि यासाठी प्रोत्साहन म्हणून आम्ही सर्वांनी ॲक्वायरंट वर मालिका बघितली. या मालिकेत यूपीएससी परीक्षेसाठी तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची मानसिकता चित्रित केली आहे. या वेळी अर्थातच गाणे होते 'इम्तिहानों से ना हम डरे.' १२वीचा टप्पा पार करणे या उद्देशाने आमच्या विद्यार्थिनींनी कनिष्ठ महाविद्यालयात प्रवेश घेतला खरा; पण कोविडचे हे कठीण पर्व आमच्या गपशप आणि गाणी इत्यादी उपक्रमांमुळे मोकळा संवाद आणि सहसंवेदना वाढवणारे ठरले. मुली शिक्षिकांशी मोकळेपणाने बोलू लागल्या. फी, पुस्तके, रेशन आशा समस्या सोडवायला मदत झालीच. शिवाय आमचे भावबंध मजबूत झाले.

आम्हा शिक्षकांचा विद्यार्थिनींकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. शिस्त, मार्क, वर्गातील उपस्थिती, नेहमीची नैमित्तिक कामे यांच्या पल्याड एक घट्ट बंध निर्माण झाला. मनमोकळ्या गप्पांमुळे मुली मोकळ्या होत गेल्या आणि शिक्षिका जास्त संवेदनशील झाल्या.

आता कोरोनाबंध शिथिल होत आहेत पण आम्ही सर्व नक्की सांगू शकतो की आमच्या या दोनही उपक्रमांमुळे आमचे विद्यार्थिनींबरोबरचे बंध आणखी घट्ट होत आहेत.

 लेखिका अंजुमन इस्लाम कनिष्ठ
महाविद्यालय, बांद्रा, मुंबई येथे
अध्यापिका असून लेखनाची त्यांना
आवड आहे.

Email : alayanjali03@gmail.com

शिकू आनंदे... जगू संवेदनासंगे!

विठ्ठल मोहिते, सांगली : १८५०१४२८०९

अनेक वेळा सभोवतालच्या परिसरात सत्याचे किंवा भीषण वास्तवाचे दर्शन घडविणारी दृश्ये आपणास दिसतात. अशा वेळी त्या वास्तवाकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधून त्यांच्या मनात करुणा व सामाजिक भान निर्माण करता आले तर व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या दिशेने मोठे पाऊल पडेल. त्यातून भविष्यात समाजसेवक घडतील. शाळेला लागूनच शेती व त्यातील कष्टमय जीवन जगणारे फडकरी (ऊसतोड कामगार) यांच्या माध्यमातून राबवलेल्या उपक्रमांची माहिती देणारा हा लेख.

दीपावली सुट्टीनंतर शाळेचा पहिला दिवस. गुरुवार दिनांक ११ नोव्हेंबर २०२१. वेळ सकाळी ११ वाजून ५० मिनिटे. दिवाळी साजरी करून सर्व विद्यार्थी-शिक्षक शाळेत आलो होतो. भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री, थोर स्वातंत्र्यसेनानी, शिक्षणतज्ज्ञ, भारतरत्न मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचा जन्मदिवस 'राष्ट्रीय शिक्षण दिन' म्हणून आपण साजरा करतो.

वेळ प्रार्थनेची, परिपाठाची, ठिकाण श्रीमती कोंडाबाई कुंडलिक साळुंखे हायस्कूल, हरिपूर. शाळेचे मैदान. ही आमच्या शाळेची मागची बाजू. मैदानाला लागूनच समोरच्या बाजूला संध वाहणारी कृष्णा नदी अन् तिचा मळीकाठ. पश्चिमेला केळीची बाग. तर पूर्वेला उसाचा फड. मैदानास तारेच्या कंपाऊंडला लागूनच उसाचा फड. त्याला आजच ऊसतोड लागलेली. सर्व शिक्षक - विद्यार्थी गोडधोड दिवाळी साजरी करून शाळेत प्रवेश केलेले. एका बाजूला शाळा, विद्यार्थी, शिक्षक प्रार्थना, परिपाठ, दिनविशेष हे चालू होते. तर बाजूला...

“जगा मिळाया साखर काढी ऊसाची पाचट.”

असा कष्टगारा, राबणारा, शिक्षणापासूनचा वंचित असणारा समाज. हे फडकरी. ऊस तोडकरी.

आज सकाळपासूनच उसाला आलेली तोड. फडकरी लोक आपल्या बायका-पोरांसह उसाच्या फडात ऊस तोडतायत...; सोलतायत...; मोळ्या बांधतायत. बारकी-बारकी पोरं झोपवतायत... शाळेच्या बाजूला काटेरी तारा लावलेल्या, कुठं सिमेंटच्या डांबाला, कुठं जवळ असलेल्या झाडाला, पातळं बांधून त्याचा

झोपाळा केलेला. पोरे त्यात झोपवलेली. तर उसाच्या फडात लावलेल्या ट्रॅक्टरखालीपण एखादं पोरं झोपवलेले. तर कुठे झाड नसेल तिथे फडातच गुंडाळून झोपलेली. त्यापेक्षा जरा मोठी पोरं होती ती त्या पोरांना झोका देतायत. उठलं की त्यांना खेळवतायत. अनवाणी पायानं ऊसाचं कांडकं चघळत, शेंबूड पुसत फडातनं फिरतायत. फडात बायका-मंडळी मान मोडून आपल्या कामात गढून गेल्या आहेत. 'ट्रॅक्टरच्या खेपेची जुळणी आपल्याला करायची हाय,' येवढंच त्यांच टारगेट.

इकडे बाजूला परिपाठासाठी शाळेचा माईक लावलेला. प्रार्थनेला समोर एका बाजूला शिकणारी पोरं, दुसऱ्या बाजूला शिक्षणाशिवाय फडातली काही शिकायच्या वयाची पण शिक्षणाशिवाय तशीच बाजूला असणारी तोडवाल्यांची पोरं. या शाळकरी पोरांकडे टकमका बघत बसलेली. परवा कसबे डिग्रजला शिक्षण परिषद झालेली. त्यात साखरशाळेबद्दल सांगितले होते. या पोरांना त्यांच्या आईवडिलांच्या मोलमजुरीमुळे कामधंद्यामुळे शाळेत जाता येत नाही. त्यांना शाळा शिकायची संधी उपलब्ध करून द्यावी.

ती परिस्थिती व वास्तव चित्र बघून डोक्यात कवी इंद्रजित भालेराव यांची 'बाप' कविता आली आणि आमचे मुख्याध्यापक श्री. दिलीप पवार सरांना मी म्हणालो, "सर, बाजूला जे आज काही चित्र दिसत आहे, त्याला अनुरूप असणारी 'बाप' कविता मी मुलांना शिकवतो. त्यांच्याशी या संदर्भात बोलतो."

माझा बाप शेतकरी

उभ्या जगाचा पोशिंदा

त्याच्या भाळी लिहिलेला

रात्रंदिस कामधंदा....

‘जगाचा पोशिंदा’ असणारा हा शेतकरी, त्याचे जगणे, त्याचे जीवन, त्याचे दुःख, व्यथा, वेदना हे कळावे. त्याचबरोबर शेतकामासाठी कष्टणारे, घाम गाळणारे, मातीत राबणारे, ऊस तोडणारे, मोळ्या बांधणारे, डोक्यावरून ओझी वाहणारे, पायात काटा रुतला, चिखलात पाय फसला, थंडीवारा, ऊन यांचे चटके सोसणारे, उसाच्या पानांनी अंगाच्या चिंबोळ्या झाल्या तरी तिकडे न बघणारे हे उपेक्षित लोक. अशा या उपेक्षितांचे जीवन विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष समोर पाहून... त्यांच्या कष्टाची, त्यांच्या दुःखाची, त्यांच्या जीवनमानाची त्यांना कल्पना यावी. संवेदनशीलता जागी व्हावी, ही संवेदनशीलता जपली जावी. यांना आपण काय सहकार्य करू शकतो का? मदत करू शकतो का? त्यांच्यामुळे आपली दिवाळी गोड झाली, त्यांचे जीवन कसे गोड होईल...? यासाठी आपण आज, उद्या, भविष्यात काय करू शकतो का? याचा विचार जर काही आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनात आला तर... आणि तशी पावलं भविष्यात पडली तर तो खरंच भाग्याचा दिवस. ‘आपले शिक्षण’ अधिक

परिपूर्ण आणि आजचा ११ नोव्हेंबर हा ‘राष्ट्रीय शिक्षण दिन’ कृतार्थ होईल. हे समाज उभारणीसाठी राष्ट्र-उभारणीसाठी म्हणून खूप महत्त्वाचं पाऊल ठरू शकतं. एक वेगळी क्षेत्रभेट करण्याची गरज भासली नाही. विद्यार्थ्यांच्या मनात संवेदना पेरण्यासाठी योग्य वेळ ठरली. वेळ-काळ प्रसंग पाहून मनात आलं. मुख्याध्यापक सरांना बोलून दाखवलं. त्यांनी होकार दिला. शिक्षक सहकाऱ्यांनी सहकार्य केलं. या वास्तवदर्शी प्रसंगावर मला मुलांशी बोलता आलं त्यांच्याशी भावपूर्ण संवाद साधता आला, याचाही मला एक शिक्षक म्हणून मनस्वी आनंद झाला. शिकू आनंदे. जगू संवेदनांसंगे...! सारे शिकूया... पुढे जाऊया...! जय राष्ट्रीय शिक्षण दिन! जयहिंद!

 लेखक श्रीमती कोंडाबाई कुंडलिक
सातुंखे हायस्कूल, हरिपूर येथे अध्यापक
असून विद्यार्थी शिक्षण, वाचन, लेखन
विकासासाठी त्या कार्य करतात.

Email : vithal1671@gmail.com

प्रतिश्वाह...

सप्रेम नमस्कार,

मी आपला नियमित वाचक आहे. सप्टेंबर महिन्यातील संक्रमणमध्ये प्रकाशित रमा कुलकर्णी यांचा ‘शिक्षणाने सर्वांगीण विकास व अद्ययावत तंत्रज्ञान’ मला खूपच छान वाटला. कारण तेथील शिक्षणपद्धतीतील वैशिष्ट्ये त्यातील १००% शाळा सरकारी, सरकारी बजेटच्या २०% निधी शिक्षणावर खर्च होतो. प्रत्येक शिक्षकाला शिक्षणात सतत अद्ययावत राहण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर विद्यार्थ्यांना एकही पैसा न देता पहिली ते अगदी कॉलेजपर्यंत शिक्षण घेता येते. शाळा जवळपास १०-१२ तास चालते. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी शाळेवर असते. वर्षभर अनेक आंतरशालेय स्पर्धा घेत असतात. इत्यादी अनेक वैशिष्ट्यांमुळे खरेच मला आश्चर्य वाटले. सोबतच तेथील शिक्षक खूपच खोल जाऊन विषय शिकवतात. त्यामुळे तेथील १५ वर्षांची मुले आंतरराष्ट्रीय कसोटीत अव्वल स्थान मिळवतात. खरोखरच सिंगापूर शिक्षणासाठी एक उत्तम ठिकाण आहे. इतरही सर्व लेख खूपच छान आणि प्रेरणादायी आहेत. प्रत्येक देशाने शिक्षणाच्या माध्यमातून देशाचा विकास कसा शक्य होईल, याचा विचार करून शिक्षणपद्धतीत बदल केले आहे. त्या अनुषंगाने भारतीय शिक्षणपद्धतीत बदल होणे अपेक्षित आहे. अशाच प्रकारे आपल्या ‘शिक्षण संक्रमणच्या’ माध्यमातून आमच्यासारख्या वाचकांपर्यंत लेख मिळत राहो अशी आशा बाळगतो. खूप खूप आभार तसेच धन्यवाद.

पवन उमाकांत वानखेडे,

उच्च माध्यमिक विद्याभारती हायस्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय, शेलुबाजार ता. मूर्तिजापूर, जि. अकोला.

कवी मुलांच्या भेटीला

गणेश आघाव, हिंगोली : ८०८०१९५३४४

लेखक स्वतः एक कवी असून त्यांनी स्वनिर्मित कवितांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये कवितांची गोडी निर्माण केली आहे. तालासुसत कविता म्हणणे, तसेच 'कवी मुलांच्या भेटीला' या व अशा उपक्रमांद्वारे लेखकाने मराठी तसेच इंग्रजी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांमध्ये कवितांची रुची विकसित केली आहे. एवढेच नव्हे तर चित्रकला प्रदर्शन भरवणे, मुलांची चित्रे बालमासिकातून छापणे, एकंदर कलेची आवड विकसित करणे तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी यशस्वी प्रयत्न केले. याचा वृत्तांत सांगणारा हा लेख.

मुले ही देवाघरची फुले असतात, असे साने गुरुजींनी म्हटलंय हीच मुले शिक्षकांच्या आणि पालकांच्या जगण्याचा भाग झाली तर किती छान होईल, अशी कल्पना १० वर्षांपूर्वी माझ्या डोक्यात आली आणि ठरवले, की मुलांसाठी काहीतरी करायला हवे; पण काय करायचे हा सर्वात मोठा प्रश्न होता. अशावेळी मी लिहीत असलेल्या कविता मुलांमध्ये घेऊन जायच्या आणि मुलांनाही त्या कवितांची गोडी लावायची. त्यामुळे मुलांचे भाषिक ज्ञान वाढेल आणि विशेष म्हणजे मुलांना शब्दांची, गाण्यांची, कवितांची नव्याने ओळख होईल. 'कवी मुलांच्या भेटीला' हा उपक्रम घेऊन मी सर्वप्रथम मराठवाड्यातील वाडी-वस्त्यांवरच्या शाळांना भेटी दिल्या आणि या उपक्रमाविषयी सर्व शिक्षकांना माहिती दिली. पुढे या उपक्रमाचे अनेक प्रयोग यशस्वी झाले. माझ्या काही कविता मुलांना इतक्या आवडायला लागल्या की मुलांही सोबत गुणगुणायला लागली.

**‘आम्ही पोरं तांड्याची, सुंदर कोवळ्या मनाची
चिमण्या-पाखरं संगतीला, गाई-गुरं पंगतीला
हाक मारतो ऐक्याची, गातो गाणी शेतीची’**

अशा अनेक कवितांनी मुलांच्या मनात गारूड निर्माण केले. मुले पुन्हा पुन्हा ह्या कविता गुणगुणायला लागली आणि त्यांनाही कुठंतरी कवितेची, गाण्यांची गोडी लागायला लागली. मनाला ह्याच गोष्टींचा खूप मोठा आनंद झाला.

कवी मुलांच्या भेटीला हा उपक्रम सर्वप्रथम जेव्हा मुलांच्यामध्ये घेऊन गेलो तेव्हा मुलांनाही त्याचा

आनंद होत गेला. गाव खेड्यांपासून वाडी वस्त्यांपासून तर शहरांपर्यंत हा उपक्रम सर्व शाळेतील शिक्षकांना व मुलांना परिचयाचा झाला आहे. मुलांचे शैक्षणिक प्रश्न, सामाजिक प्रश्न व वर्तमानातील जगण्याचे प्रश्न, अशा अनेक प्रश्नांना मी लेखणीतून वाचा फोडली. ह्या मुलांसाठी आपण पुन्हा नव्याने काय करू शकतो, अजून नवीन कुठले प्रयोग राबवू शकतो असे प्रश्न मनाला पडत राहिले. कवितेबरोबरच मुलांना अजूनही काही गोष्टी शिकवत गेलो, जसे की आपल्या वाढदिवसाला एखादे झाड लावले पाहिजे. पुढच्या वर्षीच्या वाढदिवसाला त्या झाडाचाच आपण वाढदिवस केला पाहिजे. ही कल्पना मुलांना प्रचंड आवडायला लागली. आता महाराष्ट्रातील जवळपास अनेक शाळांमध्ये मुले हा उपक्रम राबवतात. अशी कितीतरी झाडे मुले आजही आपल्या वाढदिवसांच्या निमित्ताने लावत आहेत. स्वामी विवेकानंदांचे एक वाक्य मनाला नेहमी ऊर्जा देते, की 'कला असे मानवाशी भूषण, ज्याच्या अंगी नाही कला त्याचा जन्म वाया गेला.' म्हणून माणसाचा हा जन्म आपण आनंदाने, सुखाने घालवला पाहिजे हे मुलांच्या मनावर बिंबवताना कवितेने मला साथ दिली. मुलांसाठी कवितेबरोबरच पुढे नवनवे प्रयोग राबवत गेलो. मुलांनीही त्या प्रयोगाचे स्वागत केले. मुलांचे चित्रप्रदर्शन, मुलांचे बालनाट्य प्रयोग, असे एक ना अनेक मुलांच्या ज्ञानात भर घालणारे प्रयोग यशस्वी होत गेले. मुलांसाठी नवनवे प्रयोग राबवतानाच कविता मात्र कायम सोबत राहिली आणि ती आजही आहे. पुढे मुलांसाठी

प्रकाशित होणाऱ्या बालभारती पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाचे मुलांचे प्रचंड आवडते मासिक 'किशोर' यातून अनेक कविता प्रकाशित झाल्या. 'पोरी शाळेत निघाल्या' ही कविता तर मुलांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतली. महाराष्ट्रातील अनेक शाळांनी या कवितेचे फलकलेखन केले. असंख्य शाळांच्या भिंतीवर ही कविता झळकते आहे. आणि इतकेच नाही तर आंतरराष्ट्रीय तब्बल ३२ भाषांमधून ही कविता भाषांतरित झाली आहे. महाराष्ट्रातील जवळपास सर्व बोली भाषांमधून ही कविता अनुवादित झाली आहे. याचे सर्व श्रेय ह्या मुलांनाच जाते. 'कवी मुलांच्या भेटीला' या उपक्रमाची दखल भारतच नाही तर सौदी अरेबिया आणि जपानसारख्या देशांनीदेखील घेतली आहे. जपानच्या आंतरराष्ट्रीय मासिकांमधून या उपक्रमाविषयी सदबीर चट्टा यांनी लिहिले आहे. तसेच कवी केन्जी यांनीदेखील या उपक्रमाविषयी आणि 'पोरी शाळेत निघाल्या' या कवितेविषयी जपानी भाषेतून लेख लिहिला आहे. मधल्या कोरोनाच्या काळामध्येदेखील हा उपक्रम महाराष्ट्रातील शाळांमधल्या तसेच शिक्षकांच्या सोशल मीडियाच्या माध्यमातून, झूमच्या माध्यमातून मुलांपर्यंत पोहोचत राहिला. आता हा उपक्रम फक्त उपक्रम राहिला नसून तो माझ्या जगण्याचा भाग झाला आहे. या उपक्रमाच्या माध्यमातून मुलांचे अनेक प्रश्न मला नव्याने कळत गेले आणि माझ्या कवितांनाही नवनवे विषय मिळत गेले. पूर्वीपेक्षा माझी बालकविता, बालगीते, मुलांमुळे बहरत गेली.

तांबड्या उन्हाची, सांडली किरणे
चला गाऊ सारे, आनंदाचे गाणे...
स्वर पाखरांचा, आभाळात गेला
सूर्य हा नभीचा, भरतीस आला...
हिरवे डोंगर, भरले तरोटे
सुगरणी बांधी, झाडांना घरटे...
रंगीत पाखरं, चिवचिव गाणी
रुणुझुणु वाजे, नदीचे हे पाणी...
पक्षी हे गोजीरे, रानात शिरती
चोर्चींमध्ये दाणे, नभात उडती...
प्रकाशाचा वाटा, तुडवत जाऊ
निळे हे आभाळ, मिठीमध्ये घेऊ...

अशा अनेक कवितांनी मुलांना गोडी लावली. मी गाताना माझ्यामागे मुलेही गुणगुणायला लागली. तालासुरात ठेका धरायला लागली आणि मुलांनाही या उपक्रमाची गोडी लागायला लागली. 'कवी मुलांच्या भेटीला' हा उपक्रम आता सर्वदूर पोहोचला आहे. या आगळ्या वेगळ्या उपक्रमाने फक्त मराठी शाळांनाच नाही तर, इंग्रजी शाळांनाही गोडी लावली. आज महाराष्ट्रातील मराठीबरोबरच इंग्रजी शाळांनीदेखील 'कवी मुलांच्या भेटीला' हा उपक्रम राबवला. इंग्रजीबरोबरच मराठीही तितकीच महत्त्वाची आहे हे या उपक्रमावरून लक्षात आले. मुलांमध्ये असलेले सुप्त गुण या उपक्रमाच्या माध्यमातून माझ्याही लक्षात येत गेले. आज असंख्य अशी मुले आहेत, की ज्यांच्याकडे ज्ञानाबरोबरच कलाही आहे; पण गावखेड्यांतील मुलांची कला साधने नसल्यामुळे लवकर समाजापुढे येत नाहीत. अशा मुलांसाठी आपण काय केले पाहिजे हा प्रश्न जेव्हा मनात आला तेव्हा ठरवले, की कवितेबरोबरच मुलांनी काढलेल्या छोट्या-छोट्या रंगीत चित्रांचे त्याच शाळांमध्ये प्रदर्शन भरवायचे. त्यामुळे असे होईल, की सर्व मुले एकत्र येतील, रंगांशी मैत्री करतील आणि त्यांच्याही जगण्याला नवनवे रंग येऊन मिळतील. इतक्यावरच न थांबता, त्या मुलांनी काढलेली चित्रे महाराष्ट्रातून प्रकाशित होणाऱ्या काही बालमासिकांना पाठवायला लागलो. ती छापून आल्यानंतर ती चित्रे पुन्हा त्यांच्या शाळेतल्या शिक्षकांपर्यंत आणि मुलांपर्यंत पोहोचवायची. त्यामुळे मुलांनाही खूप आनंद व्हायचा आणि त्यांची कला इतरांपर्यंत पोहोचायची. असे एक ना अनेक प्रयोग कवितेबरोबरच आता मुलांमध्ये घेऊन जाताना मलाही आनंद मिळतो आहे. मी जेव्हा हा उपक्रम घेऊन शाळांमध्ये गेलो तेव्हा अनेक नवनव्या गोष्टी मलाही शिकायला मिळाल्या. जसे, की जिल्ह्यागणिक भाषा बदलत जाते, मराठी, बंगारा, खानदेशी, लेवागण बोली, अशा अनेक भाषा त्यांचे शब्दप्रयोग या उपक्रमांच्या माध्यमातून मला नव्याने समजले आणि माझ्या कवितांनाही अनेक शब्द मिळाले.

आज मुलांसाठी राबताना, एका नव्या पिढीची जडणघडण करताना, शिक्षणाबरोबरच वाडी, तांड्यांवरच्या मुलांमध्ये कवितेचे बीज रोवताना आनंद होतो आहे. आता मुले माझ्या जगण्याचा भाग झाली आहेत. 'कवी मुलांच्या भेटीला' हा उपक्रम घेऊन जवळपास महाराष्ट्रातील सर्व शाळांमध्ये गेलो तेव्हा मुलांनीही माझ्या कवितांचा आणि माझा खूप मोठा सन्मान केला. आनंदाने स्वागत केले. हे मला जगण्यासाठी आणि माझ्या कवितेसाठी मिळालेले खूप मोठे बळ आहे. महाराष्ट्रातील शाळांबरोबरच परदेशातील शाळेतल्या मुलांनीही या उपक्रमाचा गौरव केला. मुलांसाठी काहीतरी करू पाहणाऱ्या एका शिक्षकाला आणि एका कवीला अजून वेगळे असे काय हवे असते? ह्या उपक्रमाबरोबरच मुलांसाठी राबवीत असलेले अनेक उपक्रम यशस्वी झाले आहेत.

कवितेबरोबरच आपण ज्या शाळांमध्ये जातो त्या शाळांना पुस्तके भेट द्यायची; पण कुठली पुस्तके

भेट द्यायची हा प्रश्न जेव्हा मनात आला तेव्हा ठरवले, की एक म्हणजे 'शामची आई' हे पुस्तक भेट द्यायचे. या माध्यमातून श्यामची आई पुस्तकाच्या हजारो प्रती मुलांच्या शाळांना भेट म्हणून दिल्या. पुढे असंख्य शिक्षकांची पत्रे आली आणि त्यांनी कळवले, की ही पुस्तके मुले आनंदाने वाचत आहेत. यामुळे मुलांची पुस्तकांशी झालेली ही मैत्री नक्कीच मुलांना घडवणारी ठरली.

आता 'कवी मुलांच्या भेटीला' हा उपक्रम अखंडपणे चालूच राहणार आहे, यात अजिबात शंका नाही. कवितेचे हे बीज मुलांमध्ये रुजवणारा हा उपक्रम नक्कीच मुलांना आणि शिक्षकांना शैक्षणिक प्रगती साकारण्यासाठी बळ देणारा आहे.

लेखक संत भगवानबाबा
आश्रमशाळा, हिंगोली येथे अध्यापनाचे
कार्य करत असून ते काव्य लेखनही
करतात.

Email : aghav8029@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे जानेवारी २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
*	श्रीमती निलम नरेंद्र ढोके	वरिष्ठ अधीक्षक	मुंबई	३१/०१/२०२२
*	श्रीमती सुचेता सुशिल पाठक	वरिष्ठ अधीक्षक	मुंबई	३१/०१/२०२२
*	श्री. राजेंद्रकुमार शंकरराव गणबावले	सहा. अधीक्षक	कोल्हापूर	३१/०१/२०२२
*	श्रीमती रसिका रत्नाकर तेलंग	वरिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१/०१/२०२२

बिरसा मुंडा यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या प्रतिमेचे पूजन करताना मा. श्री. शरद गोसावी, अध्यक्ष, राज्यमंडळ, डॉ. अशोक भोसले, सचिव, राज्यमंडळ, इतर अधिकारी व कर्मचारी.

शिक्षण संक्रमण - जानेवारी २०२२ (५१)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th December, 2021
Date of Posting - 26th December, 2021
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

पाकली-पाकली भिजावी
अलवार त्या दवाने...
फूलांचेही व्हावे गाणे
असे जावो वर्ष नवे...

नूतन
वर्षाभिर्नंदन !!!

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं. ८३२-ए, फायनल फ्लॉट नं १७८, १७९

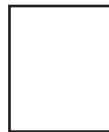
बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - जानेवारी २०२२ (५२)